

B. Szabó János – Sudár Balázs

KENDE ÉS GYULA?

A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig*

Korszakhatáron¹

A korai magyar történelem kutatása az ezredforduló tájkán nyilvánvaló fordulóponthoz érkezett. Egyrészt 1945 után a korábban főként nyelvtörténeti eredményekre felfűzött „őstörténeti” kutatások mellé² fokozatosan felzárkózott az egyre inkább önmagára találó régészet,³ valamint újabban robbanásszerűen fejlődik a forrásaiban szorosan a régészethez kapcsolódó történeti genetika is.⁴ Így egy egyre szerteágazóbb forrásbázis – önmagukban igen nehezen értelmezhető – adataira kellene koherens történeti magyarázattal szolgálni, jelenleg

* Köszönettel tartozunk Tüske Lászlónak, Jablonkay Juditnak és Kápolnás Olivérnek a munkánk során nyújtott segítségéért.

¹ A nagy múltú Századok folyóirat mindig fontos fóruma volt a magyar kora történeti kutatásoknak, lásd például Györöki Antal: Ibn Daszta tudósítása a magyarokról a X. század elejéről. Századok 5. (1871) 465–478.; Hóman Bálint: Östörténetünk keleti forrásai. Századok 42. (1908) 865–883.; Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80. (1945–1946) 3–20.; Bálint Csánád: Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. Századok 140. (2006) 277–347. Tanulmányunkat e hagyomány folytatásának szánjuk.

² Melynek egyik eddigi utolsó és kiemelkedő példáját lásd Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996.

³ Az önálló tudományként végbemenő emancipáció fontosságát és sikerességét hangsúlyozva írta meg a honfoglalás korról foglalkozó magyar régészet tudománytörténetének első összefoglalását Langó Péter. Lásd Langó Péter: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Bp. 2007. Külső szemlélőként Vásáry István is úgy véli: „A második világháború előtt a nyelvészek apoteózisa folyt a magyar őstörténetben, manapság mintha a régészek vették volna kezükbe az irányítást.” Vásáry István: Magyar őstörténet – magyar történelem. In: *Üő*: Magyar őshazák és magyar őstörténelemek. Bp. 2008. 12–13.

⁴ A témakör kutatási irányainak változásai jól lemérhetőek az 1996-os milicentenáriumi alkalmából készült konferencia és kiadványsorozat, az MTA 2003–2004. évi, illetve 2013. évi konferenciáinak előadásait tartalmazó kötetek összehasonlításával. Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994.; A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Vesprémy László. Bp. 1996.; Honfoglalás és néprajz. Szerk. Kovács László – Paládi-Kovács Attila. Bp. 1997.; Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Vesprémy László. Bp. 1997.; Research on the prehistory of the Hungarians: a review: Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004. Ed. Balázs Gusztáv Mendé. Bp. 2006.; Magyar őstörténet: tudomány és hagyományörzés. Szerk. Szentpéteri József et al. Bp. 2014. Gyökeresen eltérő megközelítéssel, de a szintetizálás feladatának kiemelt fontosságát hangsúlyozva lásd Vásáry I.: Magyar őstörténet i. m. 12–13.; Maróth Miklós: Eredmények és problémák a magyar őstörténet kutatásában. In: Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete évkönyve, 2013–2014. Szerk. Kis Anna Flóra. Piliscsaba 2015. 20–21.

azonban ez a szintézis inkább csak a populáris médiában, a parttalan történeti ötletelés szintjén érhető tetten.

Mindeközben a legnagyobb múltra visszatekintő, írásos forrásbázison alapuló, szorosan vett történeti kutatások terén is – egy hosszú korszak lezárásaként – a korábbinál talán kritikusabb hangnem, az írott adatok felé való visszafordulás igénye,⁵ továbbá a régebbi kutatók hipotéziseinek rendszerezésén, értékelésén és átértékelésén alapuló tendencia figyelhető meg.

E korszakhatárt jelző jelenség lehet, hogy a közelmúltban akadémiai doktori fokozatra felterjesztett vagy a címet elnyerő nagyszabású, immár nyomtatásban is megjelenő történeti munkák erős historiográfiai alapokon nyugodtak és rendszerezető szemléletűek voltak, ugyanakkor nem kifejezetten törekedtek feltétlenül új források bevonására vagy radikálisan új nézőpontok megfogalmazására.⁶ A korábbi ismeretek, nézetek összegzése azonban korántsem jelentheti a kutatások lezárását,⁷ hiszen nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb szükségszerűvé válik a társtudományok köréből érkező új adatok és eredmények történeti szempontú értékelése, azok hozzáillesztése a már létező történeti koncepciókhoz, vagy éppen ezek figyelembevételével új koncepciók megalkotása is. Ezt megelőzően azonban elengedhetetlenül szükséges lenne a „már jól ismert” források értelmezésének revíziója is.⁸ Deér József szavait idézve: „mindenkelőtt legyünk tisztában azzal, hogy kizárólagosan régészeti alapon nem lehet oly korokról értelmes történetet írni, melyekről írott forrásaink is vannak s hogy semmiféle nehézség sem szolgáltathat jogcímet ahhoz, hogy az őstörténetet a különböző forrásterületek csataterévé avassuk, vagy hogy egy jelentékeny

⁵ A történettudomány „kompetencia határainak” szigorú tiszteletben tartását hangsúlyozza Szabados György: Államszervezési modell a De administrando imperio szövegében. In: Hadak útján XX. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Szerk. Petkes Zsolt. Bp. 2012. 196.

⁶ Zimonyi István: A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Bp. 2015.; Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged 2016. A korábbi évtizedek fokozott „őstörténeti radikalizmusa” (pl. Czeglédy Károly: A szakrális királyság a steppei népeknél [a kazároknál és a magyaroknál]. Magyar Nyelv 70. [1974] 1. sz. 11–17.) után ez a fejlemény talán nem is annyira meglepő.

⁷ Éppen ezért Makk Ferencsel együtt mi is úgy látjuk: „annak ellenére, hogy a korai magyar história hosszú idő óta – legalább Pray György és Katona István munkássága óta – történeti, filológiai, régészeti és nyelvészeti vizsgálatok egyik igen kedvelt korszakának számít, még mindig elsősorban a lezáratlan (vitatott és megoldatlan) témák sokasága jellemzi a kutatást”. Makk Ferenc: „Sátorlakó nép”. Monográfia az etelközi magyarokról. Acta Historica 125. (2007) 21–41.

⁸ B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. Századok 152. (2018) 479–542.; Sudár Balázs: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-álam és a magyar őstörténet. Századok 153. (2019) 75–100.; Csirkés Ferenc – Sudár Balázs: Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a *Derbend*-néme. A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez. In: Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2017. 183–222.

részét feláldozzuk annak a kevésnek, amit e korra vonatkozólag egyáltalán megtudhatunk”⁹

A magunk részéről e revízió jegyében most egyetlen, ám annál sarkalatosabb mondatot veszünk górcső alá: azt, amelyik a muszlim földrajzírás Dzsajhániról elnevezett szöveghagyományában olvasható, s a magyarok hatalmi berendezkedéséről szól: „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név királyuk címe, ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Glh.” Ez a néhány szó a magyar tudományosságban hatalmas karriert futott be, számos – a későbbiekben bőven tovább burjánzó – elmélet épült rá, amelyek azután alapjaiban határozták meg a korai magyar történelemről való gondolkodásunkat. De vajon tényleg az olvasható a mondatban, amit évszázados tradíció nyomán bele szeretnénk látni? Vagy valami más? A kérdést több tételben vizsgáljuk: először a kutatástörténetet tekintjük át, nagy súlyt fektetve a kialakuló „államelméletekre”, majd magát a szöveget vesszük górcső alá, végül pedig annak hátterét próbáljuk felvázolni.

Tudománytörténet: utak és tévutak könyvei

A hazai történettudománynak saját berkein belül talán 1869-ben kellett utoljára a mostani időszakban felbukkanó új forráscsoportokhoz mérhető kihívással szembenéznie, amikor Danyiil Hvolson orosz filológus kiadta a „Dzsajhánikorpusz” legfontosabb szövegének néhány részletét, többek között Ibn Ruszta híradását a madzsgarokról.¹⁰ Sajnos Dzsajháni eredeti műve, amely *Az utak és országok könyve* címet viselte, mára elveszett, egyes részletei azonban különféle arab és perzsa szövegekben fennmaradtak. Hvolson munkája révén tehát egy olyan új forráscsoport került a hazai kutatás látókörébe, amely szinte forradalmasította az addigi elgondolásokat.

Az új forrásszöveg fordítását a *Századok* 1871. évi évfolyamában már közölték is,¹¹ a szélesebb közönséget pedig – szinte kéz a kézben – Hunfalvy Pál és Vámbéry

⁹ *Deér J.*: A IX. századi magyar történet i. m. 5. Újabbban nagyon hasonlóan vélekedik: *Vásáry I.*: Magyar őstörténet i. m. 12–13.

¹⁰ *Ibn-Daszta*: Izvesztyija o hozarah, burtaszah, bolgarah, magyjarah, szlavjanah i russzah. Kiadja D[a-nyii]l A[vraamovics] Hvolson. Szentpétervár 1869. Ezt 1892-ben követte Michael Jan de Goeje holland arabista teljes kritikai kiadása, lásd *Ibn Rosteh*: Kitáb al-a'lák an-nafisa VII. Ed. M[ichael] J[an] de Goeje. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII) Leiden 1892.

¹¹ *Györöki A.*: Ibn Daszta i. m. 465–478. Mai szemmel kissé szokatlan fordítása: „Fővük ki Kendének hivatik, 20,000 lovas élén kel csatára. Ez náluk cím, mert azon férfi tulajdon neve – ki náluk király – Dsila (Jila). Minden magyar e Dsila nevü főviik parancsainak hódol – parancsolja bár, hogy menjenek az ellenség ellen, vagy verjék azt vissza, vagy mást.” (Uo. 466.) A szöveg közlője már világos értelmű kommentárt is fűzött az idézett részlethez: „Ibn-Daszta szerint a királyt (az eredetiben ملك = malik vagy malik = király) kendének hitták s hozzá teszi, hogy ez nem tulajdon név, mert az

Ármin ismertették meg vele alapvető munkáikban 1876-ban,¹² illetve 1882-ben.¹³ Ők egyben mindmáig ható érvénnyel le is fektették a később Dzsajhánihagyománynak elnevezett arab és perzsa források „kormányzattörténeti” részének kutatási irányait. Ma már szinte egyáltalán nem hivatkozott műveik ugyanis több olyan megállapítást tartalmaznak, amelyet a korszakkal foglalkozó kutatók többsége – jobbára tudtán kívül – szinte a mai napig elfogad. Figyelemre méltó, hogy ez az értelmezési keret már az előtt megszületett, hogy a kutatók megismerhették volna Gardízi párhuzamos perzsa szövegrészletét, amellyel a későbbiekben még jobban alátámaszthatták elképzeléseiket. Lássuk Vámbéry megállapításait!¹⁴

– A honfoglalás előtt a magyarok többszörösen tagolt uralmi struktúrában éltek, egyik fejedelmük címe a kende/kündü, másik fejedelmüké pedig a dsila/dsula volt.¹⁵

– A kende/kündü titulusa kazár eredetű, mivel Ibn Fadlan műve szerint a kazár hatalmi struktúrában is volt egy kender/kündür kagán nevezetű méltóság.¹⁶

– A kündü szó a mongol és altáji török nyelvekből ismert, jelentése ’tisztetel, tekintély’.¹⁷

– Ebből következne, hogy „a *kündü-khakan* a »tisztetelbeli fejedelem« jelentést foglalja magában, tehát helytartó-, tisztetelbeli fejedelem-féjét jelent, a mint ez Ibn Fozlan előadásával meg is egyezik”.¹⁸

– A Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár nevével fémjelzett *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) című 10. század közepi műben olvasható *gilasz* méltoságnév megfeleltethető az Ibn Ruszta szövegében szereplő *dsila/dsula* méltoságnévnek: a „két egymástól oly messze álló forrásnak ez összhangzását valóban nem lehet eléggé méltányolnunk [...], mert ez a régi magyarok politikai

azon időbeli (889 előtt) király tulajdon neve ds i l a, tehát Dsila, a mi a magyar Gyila, Gyula ejtésnek felel meg.” (Uo. 475.)

¹² *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. A számunkra most fontos részletről már ekkor szinte tökéletes fordítást közölt: „Fejedelmök 20,000 lovassal indul ki hadjáratra, s Kende-nek nevezi magát; ez méltoságnév, tulajdonneve dsile. Minden magyar szavát fogadja a dsilé-nek, akár támadó, akár védelmező hadakozásra szólítja fel őket.” (Uo. 201.)

¹³ *Vámbéry Ármin*: A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Bp. 1882.

¹⁴ A két források szöveg párhuzamos értelmezési lehetőségeiről lásd *István Ormos*: Magyars in the Jayhānī tradition: Reflections on István Zimonyi’s book „Muslim sources on the Magyars”. E-book. Bp. 2017. 15–16.

¹⁵ „A kozaroknál nem a khakán, hanem az Isa, a magyaroknál is nem a király, a Kende, hanem a dsile gyakorolja a hatalmat, csupán a bolgároknál van egy kézben a méltóság és hatalom.” *Hunfalvy P.*: Magyarország i. m. 203.; Vámbéry ezt többféleképpen is értelmezte: ő a kendét másfelől, mint valami segítőt, valamiféle „nagyvezírt” pozícionálta a magyar „kagán mellé”. (*Vámbéry Á.*: A magyarok eredete i. m. 81., 93.), s már ekkor feltűnt nála a később oly fontosnak bizonyuló japán párhuzam is.

¹⁶ *Vámbéry Á.*: A magyarok eredete i. m. 93., 137.

¹⁷ Uo. 93.

¹⁸ Uo.

életének egyetlen vonása, melynek tekintetében az arab-persa szerző keleten és a görög történész nyugaton megegyező tudósításokat nyújt”.¹⁹

A Vámbéry által ily optimista derűvel feltett azonosság azonban nem állhatott meg csupán egyetlen méltóságnév esetében, a történészeknek a két forrás minden állítását meg kellett kísérelniük valamilyen módon párhuzamba állítani egymással – vagy pedig kényszerűségből negligálniuk kellett az elméletükbe nem illő elemeket.²⁰ Ez azonban korántsem volt egyszerű. A korábbi időszakban, a régóta ismert középkori magyarországi latin és a 18. század óta ismert bizánci görög források adatai esetében is elég komoly fejtörést okozott mindez a tudósoknak. Mire azonban Hóman Bálint 1908-ban előállt a maga javaslatával, már tucatnyi értelmezési kísérlet állt rendelkezésre, s úgy tűnhet, hogy a kisebb-nagyobb különbségek ellenére azóta sem változott túl sokat a helyzet. A kündüt többnyire egy valamikor a magyarok élére állított kazár helytartóként definiálták, s leginkább az képezte a pör tárgyát, hogy mikor is történt mindez, azaz a DAI és a muszlim források szövege vajon azonos időszak állapotairól számol-e be, vagy valamelyik forrás esetleg „előidejű” a másikhoz képest. Mindezen túl már a kezdet kezdetén leginkább az a kérdés foglalkoztatta a kutatókat, hogy a DAI-ban említett Levedi, Álmos vagy Árpád volt-e a muszlim forrásokban említett kende, vagy esetleg a magyar forrásokban szereplő Gyulával azonosított dsila méltóságot viselhette valamelyikük.

Ezekre a kérdésekre azonban – mint egyfajta kombinatorikai feladványban – csupán véges számú válasz jöhet szóba, akár tud egy kutató ötven vagy száz évvel korábbi pályatársa megoldási javaslatáról, akár nem.²¹

Hóman nézeteit azért érdemes kiemelni ebből a közegekből, mert hamarosan kora meghatározó középkortörténészévé lépett elő, és – egyedülálló módon az akkori kutatógárdából – ma is akadnak követői.²² Ő egyrészt megkísérelte visszaemlíteni az addigra már gyakran eléggé lebecsült középkori magyar

¹⁹ Uo. 155.

²⁰ Vö. *B. Szabó János*: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 378.

²¹ Ebből a szempontból rendkívül tanulságos áttekinteni az egyes korszakok historiográfiai visszatekintéseit. Vö. *Hóman B.*: Östörténetünk keleti forrásai i. m. 886–887.; *Deér J.*: A IX. századi magyar történet i. m. 4–5.; *Györffy György*: Kurszán és Kurszán vára. In: *Budapest Régiségei* 16. Bp. 1955. 9. 2. jegyz.; *Uhrmann Iván*: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30. (1987–1988) 206–226.; *Tóth Sándor László*: Levediától a Kárpát-medencéig. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged 1998.

²² *Kristó Gyula*: Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója. *Acta historica* 119. (2004) 39–41.; *Szabados György*: Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója. In: *Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2011. 19–39. Aligha véletlen, hogy épp a Hóman-életmű egyik új értékelőjeként feltűnő Szabados György munkáiban is fontosak Hóman szempontjai, bár egy fontos pontban éppen nem ért egyet Hómannal, ugyanis szerinte „a muszlim író így tehát mind a kazároknál, mind a magyaroknál kettős uralmi rendszert látat.” (Uo. 23.)

történeti hagyományt a történeti kutatások elfogadott forrásai közé,²³ másrészt viszont, bár ismerte és használta az akkor legkorszerűbb orientalisztikai szakirodalmat, igen kritikus volt a muszlim források felhasználhatóságával kapcsolatban,²⁴ s – még ha 1908-as intéséről a későbbiekben sokan meg is feledkeztek – összességében így viszonyult a kazár minták sokak által feltételezett követéséhez is:

„Megvalljuk, hogy e szövegnek figyelmes elolvasása után sem találjuk benne azt kifejezve, mintha ez írók afféle árnyékfejedelemséget írnának le őseinknél, aminő a kazároknál volt, [jegyzetben: Ha ilyet akartak volna leírni, úgy tesznek, mint a kazároknál, hol »a kagán nem egyéb pusztá címénél, kinek népe nem engedelmeskedik; a kormányzat az isánál van.«] és nem látjuk a dsilának olyan hatáskör tulajdonítását, amilyennel a maiordomusok bírtak. Nem látjuk e szövegben a dsila hadvezéri hatáskörét sem, amit szintén sokszor emlegetnek. A »főkirály« elnevezés ne tévesszen meg; egyszerű emberek e tudósítás szerzői, ne csodáljuk, ha a fogalmakat összezavarják. *Ne keressünk e képhez, melyet az arabok adnak ősi államszervezetünkről, analógiákat a kazárok kormányrendszerében. Fejlettebb s már romlottabb viszonyok voltak ott, amilyenekre a magyarnál ekkor, állami létének kezdetén, gondolnunk sem szabad.*” [Kiemelés tőlünk]²⁵

Ám bármennyire tekintélyes szereplőjévé vált is Hóman 1920 után a kor kutatásának, nem állíthatjuk, hogy még az első világháború előtt kidolgozott elképzeléseivel lezárultak volna a viták, sőt, 1945-re olyan helyzet alakult ki, hogy Deér József őszinte kétségbeeséssel írhatta le a *Századok* hasábjain: „az a történeti kép, mely az ilyen önkényes egyeztetésekből kialakul, már sem az egyik, sem a másik forráscsoport tudósításával nem egyezik s így szükségképpen eltávolodik a valóságtól. [...] úgy látszik, mintha a kutatás zsákutcába jutott volna.”²⁶

Az efféle önkényes „forrásértelmezés” tipikus példájának tekinthető Pais Dezső etimológiai ötleteinek pályafutása. Igen fontos megfigyelés – és tudománytörténeti lehetőség – rejtett az 1931-ben publikált felvetésében, amely szerint a ’fény, fáklya’ és a ’nap’ jelentésű török közszavakból születtek volna a madzsgarok méltóságnevei. Ő egyrészt a török ’nap’ jelentésű *kün* szóból vezette le a madzsgar *kündü* címet, másrészt a második kazár főember jelvényének

²³ *Hóman Bálint*: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 30. (1912) 89–114.

²⁴ Uo. 878.

²⁵ Uo. 879.

²⁶ *Deér J.*: A IX. századi magyar történet i. m. 5., majd ezek után meghökkentő módon ő is előállt egy, hivatásos és képzett tudós tollából nyugodtan hajmeresztőnek nevezhető „forráskorrigálási” és „értelmezési” magyarázattal, amely azután látens módon történeti oldalról megalapozta a több száz évig a kazár birodalomban élő magyarság képzetét. Lásd *Bollók Ádám – B. Szabó János*: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. Történelmi Szemle 59. (2017) 359–360., 362.

vélt *fáklya tüze*nek török elnevezéséből kívánta „megfejteti” a madzsgarok *gyula* méltóságnevét.²⁷ Így Pais már ekkor szembesült azzal a nagyjelentőségű, de általa nem kellőképpen értékelt problémával, hogy a látszólag azonos tartalmú muszlim források akár ellentmondásokat is hordozhatnak magukban. A kazár főméltóságokról szóló szövegrészek esetében ugyanis, mivel ez illett bele az elképzeléseibe, egyoldalúan Gardízi változatát fogadta el, Ibn Ruszta szövegét pedig – miszerint a kazár isad előtt hordott jelvény nem *fáklya* volt, hanem valamiféle nap alakú jelvény – egyszerűen tévesnek minősítette, s ezt a jelvényt önkényesen a főkagán jelvényének tulajdonította. Sőt, Ibn Fadlán tudósítását is felülbírálta, mert az etimológiájához „tökéletesen illeszkedő” kündür kagán titulus szerinte inkább az első „napkirály”, „napkagán” titulusa lehetett, nem pedig a harmadik kazár méltóság rangja volt.²⁸ Így fontos kérdések tisztázása helyett az a helyzet állt elő, hogy Alföldi András már 1933-ban a kazár uralkodó címeként hivatkozott a kündür kagán titulusra, s László Gyula közvetítésével ezek a „javítások” még évtizedekkel később is megtéveszthettek egyes hazai kutatókat.²⁹

Az 1945 utáni folytatásból a „szakrális fejedelemség” gondolatkörének kiemelkedését és elhalványulását érdemes kiemelni, hisz ez kétségtelül újítás Vámbéryhoz képest, mivel egyrészt ennek képviselői 1945 után döntően befolyásolták a téma kutatási irányait, másrészt pedig e gondolat sorsán keresztül világosan feltárulhatnak előttünk a magyar őstörténeti kutatás diskurzív terének jellegzetességei.

A történeti kutatáson kívülről érkező, talán leginkább (pre)kulturális antropológiai szemléletűnek nevezhető etnográfus, Róheim Géza még 1915-ben egy angol folyóiratban, majd 1917-ben az *Ethnographia* című lapban állt elő azzal az új értelmezési kerettel, mely szerint a honfoglalás kori magyar „államszervezetben” a kazár hatás nem ért volna véget a függőséget jelző helytartósággal vagy épp a terminológia átvételével, hanem a kazároknál dívó szakrális királyság intézményét is áttemelték volna őseink saját államszervezetükbe. Egy némileg sántító japán analógiára utalva az isteni császár és a kormányzó hadvezér, a sógun párosát

²⁷ Pais Dezső: A gyula és a kündüh. Magyar Nyelv 27. (1931) 172–174.

²⁸ Uo. 173–174.

²⁹ Alföldi András: A kettős királyság a nomádoknál. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepén. Bp. 1933. 28. A régészetben így honosodott meg Pais verziója, lásd Bollók Ádám: Lehetőségek a honfoglaló magyarság művészeti anyagának értékelésében. A karosi II/52. sír készenléti íjtartó tegezének korongja. Limes 18. (2006) 1. sz. 68–69. Hasonló logika vezethette a kutatókat, amikor a szakrális uralkodónak megtett kndh kilovaglása helyére a gyula „lépett” munkáikban, lásd Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 28.; Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés őstörténetéből. S. a. r. Zimonyi István. Szeged 1992. 288.

magán az Árpád-házon belül képzelte el:³⁰ a szakrális uralkodó, a kündü mellett a napi hatalomgyakorlást egy ifjabb családtag, a gyula látta volna el.³¹ Az elképzelés jó ideig nem talált utat a történeti szakirodalomba, csírájában azonban tovább élt Alföldi András 1933-as tanulmányában, amelyben a szerző Róheim etnográfiai megközelítéséhez hasonló – de már nem a korai pszichológiai iskolák szellemi háttérére épülő – módszerekkel foglalkozott a duális hatalmi berendezkedés példáival és feltételezett gyökereivel a sztyeppén.³²

A szakralitás kidomborítása csak később, Györffy György 1955-ben publikált hipotézisében erősödött fel, de az államvezetés hangsúlyozott dualitásával ellentétben még ott sem kapott döntő figyelmet.³³ Györffy ugyanis – miután kellőképpen elismerte, hogy Alföldi ugyan „több figyelemreméltó párhuzamra rá is mutat”, ám munkája szerint „alapjában véve elhibázott”, minthogy elődje a szellemtörténet módszerét követte, amivel ő nem ért egyet – ugyanúgy felvontatta az etnográfiai példák sokaságát, később pedig épp az Alföldi által említett, de a magyar történelem szempontjából általa használhatóbbnak vélt párhuzamokra helyezte a hangsúlyt, mint például a frankok Meroving királyainak háttérbe szorulása és a hatalmassá váló major domusok kiemelkedése.³⁴ Györffy is számolt ugyan a kazár közvetítéssel, de a honfoglalás kori magyar „államszervezetet” inkább a türk birodalmi tradíció örökösének tekintette, amelyben a nagyon is valós uralkodói tevékenységet ellátó kagánok „égi eredete” csupán hatalmuk szakrális legitimitációját jelezte – ahogyan a kagán szerepkörét betöltő magyar kündü esetében is pusztán ezért lehetett rá szükség.³⁵ A kündü mellett azonban az egyre nagyobb hatalmú törzsszövetségi hadvezér, a gyula is részesült a hatalomból – míg a feltételezett utolsó kündü 904. évi halála után ez a hadvezér, jelesül Árpád, magához nem ragadta az irányítást a törzsszövetség fölött. Györffy ugyanis a kündü szerepét addig szokatlan módon nem a DAI már

³⁰ Semmi nem utal rá, hogy Róheim tudott volna róla, hogy a középkori japán császárság történetében többféle diarchia is létezett, s kb. egy évszázadig valóban létezett egyfajta szerepmegosztás a császári családon belül valódi hatalommal bíró, de úgymond „visszavonult” apacsászár, a joko, és az egyfajta szakrális uralkodóként funkcionáló kiskorú gyermeke, a tenno között. Lásd *Conrad Totman: Japán története*. Bp. 2006. 138–139.

³¹ *Róheim Géza: Killing the divine king*, Man 15. (1915) 26–28.; *Uő: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda*. Bp. 1917.; *Uő: A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Válogatta Verebélyi Kincső*. Bp. 1984. 127–252.

³² *Alföldi A.: A kettős királyság i. m.* 35.

³³ *Györffy Gy.: Kurszán i. m.*

³⁴ *Uo.* 11–15.

³⁵ Ahogyan egyik első vitapartnerénél, Dümmerth Dezsőnél is tulajdonképpen ez volt a helyzet, lásd *Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közöny 17.* (1971) 404–430.; *Uő: A magyar fejedelemiség keletkezése és eszmevilága. Kiegészítés a Filológiai Közönyben megjelent, Álmos fejedelemről szóló tanulmányhoz. Szerk. Mátrai László – Tóth András – Vértesy Miklós. In: Az ELTE Egyetemi Könyvtár évkönyvei VI.* Bp. 1972. 205–221.

gyanúba vett szereplőire, hanem a magyar krónikás hagyomány Cund/Cundu vezérére és az ő fiára, Kurszánra osztotta.³⁶ Az Árpádok hatalomra kerülésének körülményeiről vallott sajátos nézeteivel nem kis meglepetést és/vagy ellenérzéseket váltott ki szakmai berkekben.³⁷

Tulajdonképpen Györffy ezen „őstörténeti radikalizmusával” szemben állt elő a nagyhírű orientalista, Czeglédy Károly a saját elgondolásával. Bár 1943-ban még meglehetősen távolságtartó volt a kazár eredetű „magyar szakrális királyság” ötletét illetően – olyannyira, hogy e távolságtartást utóbb már magyarázatra szorulónak érezte³⁸ –, úgy tűnik, hogy az 1955. évi római vallástörténeti konferencián elhangzott, a „szakrális királyság” mibenlétéről szóló előadások már minden addiginál merészebb feltevésekre sarkallták. Czeglédy amellettt állt ki, hogy nemcsak a gyakori példaként idézett Afrikában, hanem az eurázsiai sztyeppén is létezett ennek az uralmi formának egy sajátos verziója, amelybe – a kazárok mellett – a magyaroknál kialakuló hatalmi berendezkedés is besorolható lenne.³⁹

Hamarosan a kutatók újabb generációjához tartozó Kristó Gyula is hasonló nézeteket épített be saját koncepciójába.⁴⁰ 1980 után úgy tűnhetett, hogy a kutatás többé-kevésbé nyugvópontra jutott, s csupán néhány részletkérdés maradt nyitva: hogyan hívták a honfoglalás kori magyarság szakrális uralkodóját, illetve mennyire volt tabukkal terhelt ennek a szakrális uralkodónak az uralma. A 1980-as és 1990-es években ugyanis – valószínűleg nem függetlenül Róheim

³⁶ Vö. „Anonymusnak egy téves idézetet tulajdonítva Kurszánt »Kündü fiá«-nak teszi meg. Az idézett helyen Anonymusnál (Scriptores I, 41) »Cundu páter Curzan« áll. Ehelyett Györffy a saját latin fogalmazásában »Cundu filius Curzan«-t ír, amit így fordít: »Kündü fia Kurszán«. Ez a fordítás azonban nemcsak nyelvi okból kifogásolható, de akkor sem volna elfogadható, ha Anonymusnál valóban »filius« állna. A 46. fej.-ben (Scriptores I, 95) ugyanis Anonymus erről a személyről szólva a »Cundunec patri Curzan« kifejezést használja, amiből következik, hogy a vesszőt, úgy, mint a magyar és a kun vezérek névsoraiban többször, a »páter« elé kell képzelniünk.” *Czeglédy Károly*: Árpád és Kurszán. Az Árpád-ház megalapításához. (Pais Dezső-Emlékünnepe, Zalaegerszeg 1974). Zalai Tükör 1975. II. Szerk. Kovács Lajos – Szathmári István – Ördög Ferenc. Zalaegerszeg 1975. 57.

³⁷ Feltevéseinek elfogadottságáról lásd *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 220. 152. jegyz. – jellemző, hogy a véleményével szembehelyezkedő Czeglédy és Dümmerth vitacikkeire csupán közvetetten utal, nem idézi őket.

³⁸ *Czeglédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 119.; Vö. „Magam is Alföldi és Z. V. Togan elméleteire gondoltam, amikor egy régibb fejtegetésben a szakrális királyság intézményének helytelen eredeztetéséről szólottam.” *Czeglédy K.*: A szakrális királyság i. m. 14.

³⁹ *Czeglédy Károly*: Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. Numen 13. (1966) 20–24.; *Uő*: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. In: A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. Imre Samu – Szathmári István. Bp. 1967. 83–87.; *Uő*: A szakrális királyság i. m.; *Uő*: Árpád és Kurszán i. m.

⁴⁰ *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 83–85.; *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. 122–123..

munkájának 1984. évi újrakiadásától – e kérdés is nagyobb nyomatékot kapott, például Uhrmann Iván⁴¹ és Baják László munkáiban.⁴²

A türk eredetű, kazár mintájú, magyar „szakrális fejedelemség” képzete tehát évtizedeken keresztül, szinte ellenvetés nélkül őrizte pozícióit a hazai történeti szakirodalomban. 1977-ben ugyan Györffy György már elhatárolódott Czeglédy elképzelésétől, amely szerint a „szakrális királyság” kifejelet formája egyenes úton levezethető lenne a türk birodalmi tradícióból,⁴³ de e gondolatot – a Györffyre történő utalás nélkül – csak Márton Alfréd dolgozta ki alaposabban egy 1997-es cikkében.⁴⁴ Egy évtizeddel később már a nemzetközi kutatásban is nyilvánvalóan áthelyeződött a hangsúly a kazár szakrális királyság esetében a sztyeppei türk tradícióról az iráni szászánida világ hatásaira.⁴⁵ Jelenlegi tudásunk szerint elsőként 1987-ben Vékony Gábor,⁴⁶ majd 1989-ben Várady László⁴⁷ voltak azok, akik radikális elutasító nézeteket fogalmaztak meg a „szakrális királyság” elméletével szemben, ám fellépésük ekkor teljesen visszhangtalan maradt.⁴⁸ Akárcsak Németh Gyulának azok az – 1991-ben napvilágot látott postumus könyvében olvasható – megjegyzései, melyek ugyan évtizedekkel korábbi fejleményre utaltak vissza,⁴⁹ mégis számos megfontolandó tanulással szolgálhattak volna akár 1991 után is, ezért érdemes őket hosszabban idézni:

„Györffy Györgynek ez a nagy elmeélel kifejtett teóriája csak abban az esetben világos, ha az ember a bizonyítás minden részletével tisztában van. [...]

⁴¹ Róheim eredeti ötleteit Németh Gyula „Gyula-törzsének” a kavarak történetébe épített verziójával Uhrmann István kombinálta össze. Lásd *Uhrmann I.: Az ősmagyar kettő fejedelemség* i. m.; *Uő: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 287–366.

⁴² *Baják László: A kendétől a királyig. Ómagyar Kultúra* 4. (1991) 5–11. Baják is számos olyan problémát érzékelt, amely a magyar szakrális kettős fejedelemség elméletét terhelte, de ezeket – kerülve a radikális lépéseket – a teória további javítgatásával próbálta meg kiküszöbölni. (Uo. 5–6.)

⁴³ *Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs* 21. (1977) 1. sz. 111. Újabban *Uő: Krónikáink* i. m. 220. 152. jegyz.

⁴⁴ *Márton Alfréd: Szakralitás és hatalom a türköknél. Aetas* 12. (1997) 2–3. sz. 72–79.

⁴⁵ *Peter Golden: The Khazar sacral kingship revisited. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 60. (2007) 2. sz. 161–194. Magyarul: A kazár szakrális királyság. Csodaszarvas III. Bp. 2009. 37–60. Ezt az irányt már Kuun Géza is jelezte egy évszázaddal korábban, lásd Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX-ik s X-ik században. 3. rész. Erdélyi Múzeum 10. (1893) 576.

⁴⁶ *Vékony Gábor: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely* 1987. 115.

⁴⁷ *László Várady: Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. Byzantinische Zeitschrift* 82. (1989) 44–46.

⁴⁸ A kilencvenes években a Györffy György, Kristó Gyula, Róna-Tas András vagy Tóth Sándor László tollából születő újabb összefoglaló munkákban sem történik még utalás létezésükre, lásd *Györffy Gy.: Krónikáink* i. m.; *Kristó Gy.: A magyar állam* i. m.; *Róna-Tas A.: A honfoglaló magyar nép* i. m.; *Tóth Sándor László: Levediatól a Kárpát-medencéig. Szeged* 1998.

⁴⁹ Györffy Györgynek egy még 1960-ban megjelent cikkére reagált, lásd *Györffy György: Árpád vezető-társa, Kurszán. Élet és Tudomány* 15. (1960) 9. sz. 259.

Az egyik az, hogy ahol a bizonyítandó tételről, Kurszán főfejedelemségéről *semiféle* forrás nem beszél, ott nem lehet tiszta spekulációval bizonyítani. Györffy például még a kettős fejedelemség intézményét is bevonja bizonyításába. Ez nem lehetséges: a kettős fejedelemség intézményét nem lehet *dogmatikusan* kezelni, ez éppoly változó politikai forma, mint akár a mai politikai formák. Doerfer például egyszerűen elveti.

Egy politikai forma élhet évszázadokig és élhet három napig. Két tényező van előttünk: nomádjaink változékony politikai élete és a véletlenszerű feljegyzések. Nagy irodalma van például a szakrális fejedelemség intézményének. Ezt az alkotmány, a maga szigorú, de a körülmények szerint hosszabb vagy rövidebb ideig élő pontjaival előírhatja, de formája sokféle lehet. A magyaroknál a IX. század második felében kündü a szakrális fejedelem. Van azután a gyula, aki kormányoz, és van harmadrangú fejedelme is különleges hivatással. De valakinek, egynek a főfejedelmek közül *uralkodnia kell*, különben az állam a legnagyobb zavaroknak, egy-egy néprész elválásának, lázadásoknak, felkeléseknek, gyengülésnek, szegénységnek, pusztulásnak lenne kitéve.⁵⁰ Mint látni fogjuk, Németh ezen felvetéseinek egy-egy eleme majd két évtizeddel később, két kutatónál bukkan fel ismét – de már a rá történő hivatkozások nélkül.

Az apály így valójában lassú és fokozatos volt. 1995-ben egy fiatal régész, Keszi Tamás állt elő egy majd' minden korábbinál nyersebb hangvételű cikkel, amelyben a magyar tudományosságban szokatlanul őszinte stílusban tette fel a kérdést: „Mi igaz abból, hogy a magyar fejedelmi rendszer a mohamedán források szerint pontos mása volt a kazárnak?” – a válasza pedig nagyon egyszerű volt: „Tulajdonképpen semmi.”⁵¹ Végül 1996-ban a tekintélyes orientalista, Róna-Tas András is csatlakozott a kritikusok addig periférikusnak tekintett táborához:⁵² „a magyar történetírásban a »kettős királyság« és a szent, a »szakrális királyság« mintegy ugyanannak a kérdéskörnek a két oldala szokott megjelenni. Ez valójában a rendszer lényegének meg nem értéséből fakadt. Ahol szakrális királyság van, ott kettős királyság is van, de ahol két vezető van, ott nincs okvetlenül szakrális királyság. A kettős uralmi rendszer alapkérdése a hatalmi legitimitáció.”

⁵⁰ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1991. 237–238.

⁵¹ Keszi Tamás: Az úgynevezett magyar szakrális kettős királyságról. Somogyi Múzeumok Közleményei 11. (1995) 189–193. (A tanulmány érvelése rendkívül szofisztikált és elgondolkodtató.)

⁵² „Az elmúlt évtizedek magyar őstörténeti kutatásai egyik legszilárdabb tételének számított az a megállapítás, hogy a 9. századi magyarok szakrális kettős fejedelmi rendszerben éltek. Úgyszólván alig akadt kutató, aki ne számolt volna ezzel az uralmi formával. Az is vitán felüli evidenciának tűnt, hogy a kazár és a magyar szakrális kettős fejedelemség – felépítését, funkcionalitását tekintve – igen közel állt egymáshoz.” Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Szerk. Róky Péter. Újvidék 1997. 75. Újraközölve: Kristó Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. Bp. 2002. 65.

Róna-Tas így végül meglehetősen hasonló következtetésre jutott, mint egy évvel korábban Keszi: az oly sokat idézett forrásokból „csak arra lehet következtetni, hogy a törzsszövetség katonai ügyei a gyula kezében voltak, és volt egy legitim uralkodó, akinek nem volt lényeges befolyása a katonai hatalom gyakorlására”.⁵³ Így „az a feltételezés, hogy a magyaroknál szakrális fejedelem volt, minden forrásalapot nélkülöz és számos okból valószínűtlen. Sajnálatos, hogy ez a hipotézis tényleg vitte az elmúlt évtizedek magyar kutatását.”⁵⁴

Természetesen szakmai berkekben nem fogadta egyöntetű helyeslés ezt a megállapítást,⁵⁵ s az előzmények fényében talán nem meglepő, hogy akik korábban már elkötelezték magukat ezen elgondolás mellett, azok Keszi cikke vagy netán Róna-Tas könyve hatására sem álltak el korábbi véleményüktől.⁵⁶ Ám úgy tűnik, hogy a téma aktív kutatói mára vagy beérik valamiféle kettős hatalomgyakorlási szisztéma elfogadásával, mint a szintén szegedi Tóth Sándor László és Zimonyi István,⁵⁷ vagy sikerrel vitáznak Kristó utolsó összefoglalásával, mint Makk Ferenc tanítványa, Szabados György.⁵⁸ Az utóbbi időben már csak kifejezetten ritkán említik a „szakrális kettős királyság” teóriáját.⁵⁹ Sőt, olyan kutatók, mint Hölbling Tamás vagy Szabados György igyekeznek „új utakat” keresni a téma vizsgálatához, és a közelmúlthoz képest sokkal inkább a középkori magyar történeti tradíciókra próbálnak támaszkodni, mint a hazai történeti kutatásban hagyományosan sokkal magasabbra értékelt, ám általuk nem feltétlenül megértetni kívánt, bizánci vagy muszlim forrásokra. Hölbling a kende és a gyula párosa esetében – a kutatás által egyöntetűen vallott intézményességgel szemben – a hatalommegosztás időleges voltának lehetőségét vetette fel,⁶⁰ Szabados pedig egyenesen úgy véli, hogy „vissza kell fordítani a

⁵³ *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 269–271.

⁵⁴ *Róna-Tas András*: A honfoglalás előzményei. Magyar Tudomány 103. (1996) 923.

⁵⁵ Például *Makk Ferenc*: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Acta 12. (1997) 2–3. sz. 182–183.

⁵⁶ *Kristó Gy.*: A honfoglaló i. m.; *Uő*: Árpád fejedelemtől i. m. 65–69.

⁵⁷ *Tóth Sándor László*: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémi László. Bp. 161–175.; *Uő*: Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos? Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 103. (1996) 31–42.; *Uő*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged 2015. 488.; *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhāni-hagyomány magyar fejezete. Bp. 2005. 276.; *Uő*: Muslim sources on the Magyars in the second half of the 9th century: the Magyar chapter of the Jayhani tradition. Leiden–Boston 2016. Zimonyi egészen kivételes a mai kutatói gárdában azzal a megoldással, hogy 2005-ös munkájában gyakorlatilag kommentár nélkül hőmpölyögögeti egymás után mind a régebbi támogató, mind az újabb kritikus hangokat. Lásd *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 94–97.

⁵⁸ *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Bp. 2011. 184–185.

⁵⁹ Ritka kivétel e tekintetben a szegedi iskolázottságú Bíró Teofil legújabb historiográfiai összegzési kísérlete, lásd *Bíró Teofil*: A magyar szakrális fejedelemség problematikájának kritikai jellegű áttekintése. Vasi Szemle 64. (2010) 2. sz. 189–204.

⁶⁰ *Hölbling Tamás*: A honfoglalás forráskritikája I. Bp. 2010. 120–23. Vö. *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság i. m. 237., 284. 296. jegyz. és *B. Szabó J.*: Árpád honfoglalóinak i. m. 380.

gondolkodást a Pray és Hóman által járt útra, vagyis a dinasztiahoz érdemes méltóságnevet keresni, ha lehet [...],⁶¹ s „ami a forrásokból – de korántsem feltétlenül a muszlim forrásokból! [a szerzők] – előáll, az a szakrális fejedelemségre bizonyosság, de ehhez elsődlegesen a turul mondát lett volna célravezető emlékezetbe idézni.”⁶² Mi több, legújabb összefoglaló művében már Tóth Sándor László is eltekintett attól, hogy nagyobb hangsúlyt helyezzen a muszlim források adataira.⁶³

Ami miatt a „szakrális fejedelemség”, a „kettős fejedelemség”, illetve a „szakrális kettős fejedelemség” gondolatának összefonódó s figyelemre méltóan tartós „kARRIERE” tudománytörténeti szempontból is tanulmányozásra méltónak tűnik, az a hazai tudomány látszólag egységes, sőt szűk diskurzív terének valójában súlyosan töredezett mivolta. Természetes törésvonalnak tekinthető a generációs váltások során bekövetkező felejtés, ami mellé sajnálatos módon több ízben (1920, 1945–1948) politikailag generált, „irányított” felejtés is társult, így idővel megszokottá vált, hogy a régi irodalmat nem feltétlenül szükséges (legalábbis a nyilvánosság előtt) „figyelembe venni”.⁶⁴ Meglepően fontos – s egyáltalán nem

⁶¹ Szabados Gy.: Magyar államalapítások i. m. 186. Kissé nehezebben követhető, hogy vajon mire is gondolhatott a szerző, amikor úgy fogalmazott: „a magyar uralkodó nem abszolút értékben volt kündü, hanem csak a bokharai tudós elveszett munkája szerint”. Uo. 188.

⁶² Uo. 185.

⁶³ „Abban is igaza lehet Szabadosnak, hogy nem lehet a statikus képet adó Dzsajháni-hagyomány köré rendezni a többi híryanagyot. A muszlim tudósítás nem alkalmas arra, hogy más híradásokból ismert vezérnevekkel egyeztessük, és a tisztségekhez konkrét személyeket rendeljünk.” Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 489–490., s hasonlóan visszafogott a 201. oldalon is!

⁶⁴ 1920 után a dualizmus korának egyik legtehetségesebbnek tartott történész egyénisége, az őstörténeti kérdésekről is író Marczali Henrik „tűnt el” a porondról (*Romsics Ignác: Clió bővületében*. Bp. 2011. 591–592.; *Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásáig*. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről [1919–1924]. Századok 151. [2017] 1333–1362.), s a Nemzeti Múzeum keleti érdeklődésű fiatal régiséggyűjtője, Supka Géza is áldozatul esett az 1919-es „Kommün” utáni rendcsinálásnak (*Bollók Ádám: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében*. Formátörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez. Bp. 2015. 30–33.). 1945 után viszont az előző éra emblematiszmus személyiségét, Hóman Bálintot vonták politikai szerepvállalása miatt felelősségre (*Romsics I.: Clió bővületében* i. m. 583–584.), így gyakorlatilag a történeti művei is jó időre hivatkozhatatlanná váltak. Majd a kommunista hatalomátvétel árnyékában Alföldi András és Deér József is távozott az országból (*Forisek Péter: Tudóssors 1945 után*. Adalékok Alföldi András emigrációjához. Debreceni Szemle 15. (2007) 476–490.; Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára. Szerk. Koszta László. Szeged 2006.), s így 1953 decemberében Czeglédy Károly egy vitauilás anyagában már csupán név nélkül tudott utalni Deér József alig hét évvel korábban megjelent Századok-beli cikkére (A magyar őstörténet kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 5. [1955] 30–35.), mert az 1948-ban Svájcba távozott Deért a hatalom *damnatio memoriae*-val sújtotta, s valószínűleg még az is kínosnak számított az itthon maradóknak, ha a „disszidenssel” korábban egyetértően hivatkozott. A korszak régészeti kutatásának irányában is rendkívül fontos szerepet játszott a politika (*Langó P.: Amit elrejt a föld* i. m. 150–154.), s a korszak neves régész kutatóját, Fettich Nándort is meghurcolták, háttérbe szorították (*Langó P.: Amit elrejt a föld* i. m. 110–111.). Ugyanakkor joggal merülhet fel a tudománytörténetben bármilyen kázar vonatkozású adat értelmezése esetén a magyar őstörténeti

szerencsés – a múzeumi/vidéki kiadványok alacsony ismertsége és idézettségének hiánya, de ugyanez sajnos elmondható az idegen nyelven megjelent szakirodalom esetében is. Mindemellett olyan nagy horderejű nyelvhasználati és értelmezési disszonanciák is felfedezhetők, amelyek arra utalnak, hogy a felek bár ugyanazokkal a szavakkal, mégsem ugyanarról beszéltek – már ha egyáltalán szóba elegyedtek egymással.

Hiszen a felmerülő lehetséges ellenvetések egy részével maga Czeglédy is (már 1974-ben!) tökéletesen tisztában volt, ám meghökkentő módon képes volt függetleníteni saját koncepcióját minden olyan adattól, tényezőtől,⁶⁵ amelyről más kutatók – például Ligeti Lajos vagy Kristó Gyula – úgy vélték, hogy az elképzelés fő pillérei lehetnének.⁶⁶ „Világosan látnunk kell – írta Czeglédy –, hogy a *szakrális nagyfejedelemség intézménye nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a künde méltóságnévhez*. [kiemelés tőlünk] Ugyanez a méltóságnév például a kazároknál csak a harmadik méltóságot és nem a szakrális nagyfejedelmet jelölte. De az is tanulságos ebből a szempontból, hogy a magyar kendék nemzetsége még azután is viselte ezt a nevet, amikor méltóságától megfosztva a szétszórtságban élt, és határőri szolgálatot teljesített.”⁶⁷ Czeglédynek a jelek szerint az is tökéletesen mindegy volt, hogy mások hogyan vélekedtek a kündü és a gyula tisztség betöltőjének személyéről: „Levedi, aki egyébként tényleg viselhette a künde méltóságnévet, a besenyő vereség után jobbnak látta elutasítani a kazár kagán felhívását a vazallus fejedelemség elfogadására. [...] Levedi utódai, az új főfejedelem, Árpád mellett is az egyik legfőbb méltóságot, talán éppen a fővezéri tisztet viselhették [...]. Árpádnak a nagyfejedelemmé való megválasztása előtti méltóságnévét nem ismerjük. Megválasztása után azonban bizonyára nem a hadvezéri gyula méltóságnévet viselte.”⁶⁸

kérdésekre rakódó filoszemita–antiszemita antagonizmusok vagy épp az asszimiláció és a cionizmus vitájának teherterele is (*Uhrman Iván*: Scheiber Sándor és az ún. kabar–zsidó elmélet. *Hacofe* 2. (2010) 1–22.).

⁶⁵ Czeglédyt – és követőit – az sem zavarta különösebben, hogy épp ő szögezte le vizsgálatai elején: „az újabb idevonatkozó fenomenológiai és szociológiai vizsgálatok legfőbb tanúsága az, hogy a szakrális királyság csak felülrétegzett társadalmakban jött létre, tehát ott, ahol hódítás vagy hódítások során a főuralkodó a vazallus népek és a rabszolgáknak tekintett hódolt törzsek felett mintegy a piramis csúcsán emelkedett a szakrális királyság isteni szféráiba” (*Czeglédy K.*: *Megjegyzések* i. m. 86.), bár az efféle társadalomkép igazolásával ez a fajta nyelvészeti megközelítés – érthető módon – valójában adós maradt.

⁶⁶ *Ligeti Lajos*: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp. 1986. 368.; *Kristó Gyula*: *A honfoglaló magyarok politikai szervezete*. In: *Uő*: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Bp. 2002. 67–68.

⁶⁷ *Czeglédy K.*: *A szakrális királyság* i. m.

⁶⁸ *Uő*: *Árpád és Kurszán* i. m. 57.

Vékony Gábor teljesen elutasító véleményének megjelenésével egy időben Uhrmann Iván többször is hangsúlyozta, hogy „Dzsajhání tudósítása világossá teszi, hogy a kündü szakrális uralkodó”⁶⁹ – holott Dzsajhání elveszett szövegét értelemszerűen nem ismerjük, a valószínűleg rá visszavezethető későbbi szövegek közül pedig egyik sem hordoz közvetlen információt a kündü tabukkal körülbástyázott „szakrális” uralmáról. Nagyon izgalmas kérdésnek tűnik tehát az, hogy vajon ténylegesen hogyan is viszonyulnak a magyar őstörténeti diskurzus résztvevői a primer forrásokhoz. Másképpen fogalmazva: vajon az elmúlt majd’ másfél évszázadban maguk a szövegek tanulmányozása alapján levont következtetések vagy inkább e szövegek értelmezési hagyományai határozták, határozzák-e meg a diskurzus irányát.

Szöveghagyományok: Dzsajhání, avagy Ibn Ruszta és Gardízi

Ennek a diskurzív térnek az egyik legfontosabb törésvonalát ugyanis épp a felek képzettsége, tudományos háttere jelenti.⁷⁰ A korai magyar történelemmel foglalkozó történészek hagyományosan medievista képzést kaptak (például Hóman, Györffy, Kristó vagy Makk), amelynek értelemszerűen a középkori latin – vagy görög – források használata állt a középpontjában, csakhogy a honfoglalás előtti korai magyar történelem legfontosabb forrásai a görög mellett arab vagy perzsa nyelvűek.

Ennek az lett a természetes következménye, hogy a téma nem túl bő forráskorpuszát is csak kevés kutató képes eredeti nyelven tanulmányozni, így óriásira nőtt azoknak a nyelvi specialistáknak a jelentősége, akiknek a tolmácsolásában a történészek megismerhetik e szövegek tartalmát.⁷¹ A rendkívül nagy jelentőségre szert tevő orientalisták viszont inkább nyelvészeti stúdiumokban jeleskedtek, s ritkán fordult elő, hogy módszeres történeti képzésben is részesültek. Mivel a saját szakmai kompetenciáján túl szinte mindenki az egyes specialisták munkájára kénytelen hagyatkozni, a jó ideje már „Dzsajhání-hagyományként” aposztrofált, fokozatosan összeálló szövegkorpusz arab és perzsa szövegeit 1894 után Kuun

⁶⁹ Uhrmann I.: Az ősmagyar kettős fejedelemség i. m. 211. „Többször hangsúlyoztuk már: a kündü, ahogyan Dzsajhání leírja, szakrális uralkodó”. Uo. 212.

⁷⁰ Maróth M.: Eredmények i. m. 14–17.

⁷¹ Ilyen munka ma Zimonyi Istváné, hiszen Makk Ferenc recenziója szerint „feltételezhető: a magyarság IX. századi históriája tanulmányozása szempontjából a muszlim kútfők vonatkozásában mátol fogva ez a rekonstruált szöveg lesz az alap minden további kutatás számára”. Lásd Makk F.: „Sátorlakó nép” i. m. 23.; Zimonyi e tárgyú munkái már idegen nyelveken is megjelentek, lásd Zimonyi, I.: Muslim sources i. m.; Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzi, Hudūd al-‘Ālam, al-Bakrī und al-Marvāzī). (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica. Band 54.) Wiesbaden 2001.

Géza,⁷² 1943 után Czeglédy Károly,⁷³ 1991 után egy szöveggyűjtemény fordítói gárdája,⁷⁴ 1997 után pedig – igencsak megkésve a még jócskán Czeglédy előtt működő – Kmoskó Mihály,⁷⁵ végül 2005-ben Zimonyi István⁷⁶ interpretációjában vette használatba a szakma és a nagyközönség.

E sorozatba a hazai történeti szakirodalomban egyre kevésbé tudtak „be-türemkedni” az egyes konkrét szövegek esetleges külföldi fordítói – bár már a legkorábbi magyar fordításokat is érték külföldi kritikák, s az újabbakkal sem volt elégedett mindenki.⁷⁷ A disszonanciák már 1987-ben szemet szúrtak Vékony Gábornak,⁷⁸ tíz évvel később Kristó Gyulának, újabb tíz év elteltével pedig Simon Róbertnek.⁷⁹ „Ibn Ruszta magyarokat tárgyaló szövegének Kmoskó-féle magyar és Gaston Wiet által adott francia fordítása között eléggé lényegbevágó különbségek vannak. Miután magam nem bírom az arab nyelvet, megállapításaim nem terjedhetnek ki nyelvi finomságokra, csak tartalmi kérdésekre [kiemelés tőlünk]” – írja Kristó.⁸⁰ Az ily módon felmerülő problémát tehát ki-ki saját habitusának – és korábbi munkásságának – tükrében jelezte vagy nem jelezte. A közelmúltban például Zimonyi István említette meg Wiet – már 1955-ben publikált! – övétől eltérő olvasatát, de mindenféle értékelő kommentár nélkül.⁸¹ 2017-ben pedig az arabista Ormos István volt az, aki véleményt formált a kérdésben, mint majd látni fogjuk, a korábbi magyar hagyományoktól meglehetősen eltérőt.

⁷² *Kuun Géza*: Gurdézi szövege a magyarokról. Akadémiai Értesítő 5. (1894) 4. sz. 223–228.

⁷³ *Czeglédy K.*: A magyarság Dél-Oroszországban. i. m. 106–107. A fordítás új verziója: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györfly György. Bp. 1958. 84–94. (2. kiadás Bp. 1975., 3. kiadás Bp. 1986).

⁷⁴ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 32–33.

⁷⁵ *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről I/1. Bp. 1997.

⁷⁶ *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m.

⁷⁷ „Czeglédy Károly azonban – miként arra Zimonyi István is utal – sajnálatos mulasztást követett el azáltal, hogy a muszlim kútfők különböző textusrészeit nem választotta el egymástól, és a kutatások számára alapul szolgáló fordításában a szövegrészleteket folyamatos szövegezésben összefoglalva, mintegy ömlesztve jelentette meg, ami számos téves interpretációra adott, illetve ad mind a mai napig lehetőséget.” *Makk F.*: „Sátorlakó nép” i. m. 22. Vö. *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 11. Vö. *Maróth M.*: Eredmények i. m. 14.

⁷⁸ *Vékony G.*: Későnépvándorláskori rovásfeliratok i. m. 115.; *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Bp. 2002. 209.

⁷⁹ *Ibn Fadlân*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007. 102–103. 302. jegyz. – Bennünket az ő idevágó megjegyzése inspirált e cikk megírására. [A szerzők]

⁸⁰ *Kristó Gy.*: A honfoglaló magyarok i. m. 2002. 66. Pl. „car son véritable nom est Djalah”. *Gaston Wiet*: Ibn Rusteh, Les Atours précieux. Le Caire 1955. 160.

⁸¹ *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 92. Ez egyébként Makk Ferenc szerint is tipikus módja Zimonyi problémakezelésének: „a kérdés megválaszolását azonban nagyvonalúan megkerüli. Másból is jellemző a szerzőre, aki nagyon is tisztában van a magyar őstörténet problémáival, az a helyeslehető magatartás, amely nem törekszik arra, hogy minden felvetett kérdésre – akár erőszakolt – választ is adjon”. (*Makk F.*: „Sátorlakó nép” i. m. 27.)

Ráadásul a magyar történészek a forrásoknak többnyire csupán kisebb, első-sorban a magyarokkal foglalkozó részleteit használták. (Teljes művek elemzésére s a magyarokra vonatkozó információknak azokon belüli értékelésére sajnálatosan kevés kísérlet történt.) Márpedig a rövid, gyakran csupán néhány sorra rúgó forrásrészletek esetében minden szónak vagy nyelvtani szerkezetnek jelentősége lehet. Kristó fentebbi megállapítása tehát már-már a fegyverletételt jelenti: az eredeti nyelveket és kultúrákat nem ismerő kutató eredményei rendkívül sebezhetőnek bizonyulhatnak.⁸² Mindez nemcsak a csapatmunka fontosságára, hanem annak nyomasztó hiányára is felhívja a figyelmet a hazai kutatásban.

Mint fentebb láthattuk, a minket érdeklő sorokkal nem kevés értelmezési probléma adódott, ami a kérdés súlyát – a kérdéses néhány sornyi szövegre épített elméletek mennyiségét – tekintve cseppet sem elhanyagolható.

Mindenekelőtt lássuk magukat a forrásszövegeket! A magyar hatalmi szerkezetre vonatkozó megállapítás egy sor muszlim – arab és perzsa nyelvű – forrásban megtalálható, amelyet a kutatás Dzsajhání (mára elveszett) művére vezet vissza.⁸³ E szövegek gyakran valóban szó szerinti egyezéseket mutatnak, kapcsolatuk egyértelmű, s az esetleges egymás közötti kereszthatások ellenére is feltételezhető mögöttük egy alapszöveg. Mindez annyit jelent, hogy a „stabil”, sok forrásban megjelenő szövegrészek egyetlen forrásra mennek vissza, s így egyetlen információt közvetítenek, míg az unikálisan vagy csak ritkán megjelenő passzusok eredete bizonytalannak tekinthető. Lehet, hogy szerepeltek Dzsajhání eredeti szövegében, de az is lehet, hogy más forrásból származnak: ezekkel a részekkel mindenképpen érdemes óvatosan bánnunk.

A minket érdeklő mondat esetében két szövegváltozat létezik, egy rövidebb és egy hosszabb. A rövidebb – a „királyuk neve kende” – szinte mindenhol megvan, csak néhány szerző (Abu'l-Fidá, Kátib cselebi) hagyja el teljesen ezt az információs csomagot. Három szövegben azonban bővebb információt találunk. Ibn Ruszta arab szövege szerint „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név királyuk címe, ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Glh.” A szintén arabul író Marvází e közlésnek az első felét adja, ha nem is szó szerint: „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név királyuk címe.” Láthatóan

⁸² Némileg optimistább felhanggal, de lényegében ugyanezt mondta ki Makk Ferenc is: „Amennyiben az objektív, tárgyilagos orientalista szakma elfogadja Zimonyi szövegét és fordítását, így természetszerűleg a jövőben – arab, perzsa (és török) nyelvtudás híján – a történészeknek is a Zimonyi-féle magyar szöveget kell használniuk. Jogos feltételezni, hogy ez a magyar szöveg nem fog annyi interpretációs problémát előidézni, mint amennyit – sajnos – Czeglédy Károly fordítása hosszú időn keresztül okozott.” (Makk F.: „Sátorlakó nép” i. m. 123.) 2007-ben azonban, amikor ezek a sorok megjelentek, már lehetett tudni, hogy az „orientalista szakma” egésze nem fogadta feltétlenül kitörő lelkesedéssel Zimonyi munkáját.

⁸³ Összefoglalóan lásd *Zimonyi I.: Muszlim források* i. m.

összefügg Ibn Ruszta szövegével, de jelentősen el is tér attól Gardízi perzsa nyelvű megfogalmazása: „Ezt a főnöküket *kndh*-nek nevezik. Ez a nagyobb királyuk neve. Azt a főnököt, aki az (állami) ügyeket intézi, *Glh*-nak nevezik.” Úgy tűnik, hogy szintén ebből a hosszabb változatból merített a Hudúd al-álam szerzője is, de ő a két elnevezés közül – a szöveg hagyomány többi tagjával ellentétben – csak a *dzslh* megnevezést vitte tovább.

A magyarok uralkodójára vonatkozó rövidebb közlést mindenképpen visszavezethetjük Dzsajháníra, a bővítmény azonban származhat akár Ibn Rusztától is. (Ibn Ruszta 910 körül fejezte be művét, a Hudúd al-álam 982/983-ban keletkezett, Gardízi 1050 körül, Marvází pedig talán a 12. század legelején alkotott.) Ez a hosszabb változat az, amelyen a kettős – esetleg ráadásul szakrális – királyság elmélete nyugodott.

A Hudúd és Marvází szövege azonban most kevésbé érdekes, azokban ugyanis egyetlen uralkodóról esik szó, e művek most csupán azért fontosak, mert a hosszabb szöveg hagyományra utalnak. Két mű marad tehát, Ibn Ruszta és Gardízi munkája, az egyik arab, a másik pedig perzsa nyelven. Kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló két szöveg hogyan függ össze egymással. Általánosságban elmondható, hogy a közlések jelentős része – s nem csak a magyar fejezetek vonatkozásában – mindkét műben szerepel, de jelentős mennyiségű információ csak az egyikben vagy csak a másikban bukkan fel. A minket érdeklő mondat láthatóan azonos háttérre megy vissza, vehették mindketten Dzsajhánítól, de elképzelhető az is, hogy Gardízi Ibn Rusztától – vagy valamilyen számunkra ismeretlen követőtől – jegyzetelt. Ezek alapján nem dönthető el, hogy a mondatrész megvolt-e Dzsajhání művében, s ha igen, milyen formában.

De hogyan olvashatóak az eredeti szövegek? Ibn Ruszta mondatának „szigorú”, elsősorban a pontosságra törekvő fordítása így szól: „És nevezik a főnököt (*raisz*) *kndh*-nek. És ez a név (*iszm*) uralkodójuk megjelölése/címe (*siár maliki-him*), mert a fölöttük uralkodó (*mutamallik alajhim*) férfi neve (*iszm*) *dzslh*. És minden madzsgarí arra hajlik, amit a főnökük (*raiszuhum*) parancsol nekik, akit *dzslh*-nak neveznek.”⁸⁴

Az összes olyan rész, amelyben a „név” szó szerepel, a legegyszerűbb ’név, tulajdonnév’ jelentésű *iszm* szóval került lejegyzésre. A munkában a szerző e szóval, valamint az azonos gyökből képzett igével, továbbá a „valaminek mondják” szerkezettel jelöli a speciális megnevezéseket. E kettő szerepel a városok, a népek, az országrészek, egyes tárgyak vagy a királyok megnevezésénél is, itt is így láthatjuk. A két mondatrészt a „mert” szócska (*li-anna*) köti össze, és láthatólag az előző megállapítás oppozíciójáról van szó: a mondatrész alánya megint

⁸⁴ *Ibn Rosteh*: Kitáb al-a'lák i. m. 142.

csak a „név” (*iszm*) szó, s következik a dzslh-ra vonatkozó megjegyzés. A kérdés, hogy az ellentét a megnevezésre vonatkozik-e (egy uralkodó, akinek van ilyen és olyan neve) vagy a személyre (van egy emilyen és egy másik amolyan nevű uralkodó).⁸⁵ A kérdés nyelvi alapon, pusztán a szóban forgó mondatra alapozva eldönthetetlen.⁸⁶ A magyar kutatás – legutóbb Zimonyi István – azonban hagyományosan az utóbbi verzió mellett tört lándzsát, mint feljebb láttuk korábban Bíborbanszületett Konstantin adataira, később pedig Gardízi párhuzamos szöveg helyére hivatkozva.

Mégis van talán továbblépési lehetőségünk, halvány fogódzókat maga a szöveg is kínál: az első *iszm* szót ugyanis a *siárral* jellemzi a szerző (ez az *iszm* uralkodójuk *siárja*), amely szimbólumot, speciálisabb esetekben harci kiáltást, esetleg alsóruhát vagy lótarakót jelent. E tényt legkésőbb 1974-ben Czeglédi Károly jelezte a magyar kutatás felé.⁸⁷ Így a kérdéses szó, a *siár* leginkább ’megkülönböztető név’, ’cím’ vagy esetleg ’megszólítás’ formában fordítható.⁸⁸ (Ormos István legutóbb a ’symbol’ kifejezéssel adta vissza a szó jelentését.)⁸⁹ Már Simon Róbert csodálkozásának adott hangot, hogy amennyiben két azonos típusú kifejezés – jelen esetben méltóságnév – kerül felsorolásra, akkor miért kell két különböző, mégpedig látványosan különböző kifejezéssel megnevezni azokat.⁹⁰ E gondolatmenet logikus folytatása az, hogy azért, mert két különböző típusú – nem azonos szemantikai mezőbe tartozó – kifejezést írnak le velük, és ez esetben a két tagmondat közötti oppozíció inkább a megnevezésre vonatkozhat.

Elgondolkodtató a fogalmazási mód is. Ibn Ruszta a *kndh*-ét és a *dzslh*-t is főnöknek (*raísz*) nevezi, s mindkettővel kapcsolatban megjelenik a *m-l-k* gyök egyegy alakja: előbbinél a *malik* (’király’) utóbbinál a *mutamallik* szó. Ez a szóhasználat a két megnevezettnél inkább az azonosságára, semmint a különbözőségére utal. Ráadásul a *dzslh*-val kapcsolatban azt is megtudjuk, hogy a megnevezést egy konkrét férfi viseli, míg az előbbi általában az uralkodó.

Mindezek után nem tűnik elvetendőnek a mondat következő értelmezése: „Főnöküket *kndh*-nek nevezik. Ez a név [azaz a *kndh*] uralkodójuk megkülönböztető neve/címe/megszólítása, de a fölöttük uralkodó férfinak a [személy]neve *dzslh*.” Pontosabban: *Dzslh*, hiszen ha elfogultság nélkül olvassuk a mondatot,

⁸⁵ A kérdés exponálását lásd Ormos, *I.*: Magyarok i. m. 15–16.

⁸⁶ E kérdésben kivételesen Zimonyi István és Ormos István is egyetért.

⁸⁷ Czeglédi K.: A szakrális királyság, i. m. 15. Később ugyanezzel számolt Simon Róbert és Zimonyi István is. *Ibn Fadlán*: Beszámoló i. m. 102–103. 302. jegyz.; *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 92.

⁸⁸ Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text and commentary by V. Minorsky. London 1942. 35.

⁸⁹ Ormos, *I.*: Magyarok i. m. 39.

⁹⁰ *Ibn Fadlán*: Beszámoló i. m. 102–103. 302. jegyz.

akkor ebből az derül ki, hogy a kndh címet viselő uralkodó személyneve Dzslh. (Nem melleleg a szöveg modern – nem magyar – fordítói is e mellett, az egyetlen magyar méltóságviselő leírása mellett tették le a voksot.) Ibn Ruszta leírása tehát semmiképpen nem kötelez minket arra, hogy két vezetőben gondolkodjunk, éppen ellenkezőleg, inkább egy főnök leírásának tűnik. Pedig Ibn Ruszta tudott pontosan fogalmazni, ha akart: a kazárok esetében ilyen értelmezési nehézségekkel nem kell számolnunk.

Áttételesen, de ugyanezt erősíti meg a szövegcsalád elemzése is. Ha azt feltételezzük, hogy Dzsajhání szövegében eredetileg a hosszabb változat szerepelt, akkor számos követője-kivonatolója lerövidítette azt, s átdolgozásai alapján ők úgy értelmezték a szöveget, hogy a magyaroknak egyetlen uralkodója volt: megőrizték a méltóságnévet, és elejtették a személynevet, amely az idő múlásával nyilván már nem volt számukra érdekes és aktuális. Ha viszont azt feltételezzük, hogy Dzsajhánínál a rövidebb változat szerepelt, akkor az egyúttal azt is jelenti, hogy ő eredendően egyetlen magyar uralkodóról tudott.

Lássuk ezek után a másik szöveget! Gardízi így ír: „És erre a főnökre (*szálár*) azt mondják: kndh. És ez a nagyobbik királyuknak (*malik*) a neve (*nám*). És az a főnök (*szálár*), aki az ügyekkel foglalkozik, rá azt mondják dzslh.”⁹¹ Itt valóban két főnökről olvashatunk, akiket a középfokú jelző (*bozortgtar* – nagyobb) és a két mutatónévmás használata (*ín* – ez, *án* – az) is megkülönböztet: ez, a nagyobbik a kndh, az pedig a dzslh. Érdekes Gardízi szóhasználata: Ibn Rusztához hasonlóan ő is főnökökről beszél (*szálár* a *raísz*-szal szemben), akik közül az elsőt, a nagyobbikat királynak is nevez (*malik*), ami a kisebbikkel, a dzslh-val nem fordul elő. Ezt a jelenséget érthetjük úgy, hogy az elsőt királynak tekintette, a másodikat pedig nem.

Míg Ibn Rusztánál semmilyen egyértelmű jel nem mutat arra, hogy két személyről lenne szó, Gardízínél egyértelmű az oppozíció. A nyelvhasználatból nála sem derül ki, hogy köz- vagy tulajdonnevekről van-e szó (*nám* – név, *hánand* – mondják). Amennyiben Ibn Ruszta és Gardízi információs csomagja mögött arab szöveg áll, akkor számolhatunk akár a perzsa szerző fordítási nehézségeivel is. Tanulságos e tekintetben a kazár uralkodói rendszer leírása. Gardízinek itt is sikerült olyan nyakatekerten fogalmaznia, hogy megzavarta még a szöveg perzsa kiadóját is a központosítás – tehát az összetartozó mondatrészek – tekintetében. De lehet, hogy egyszerűen csak ugyanúgy gondolkodott, mint ahogy korunk magyar kutatói, s a nem kellőképpen egyértelmű szöveget két személyre vonatkozóan vélte. Ebben esetleg befolyásolhatták korának viszonyai is: Gardízi a

⁹¹ *Abu Sa'íd Abdul-Hay ibn Dhahhāk ibn Mahmūd Gardēzi: Zayn al-Akhbār. Ed. 'Abd al-Hayy Habībī. Tehran 1363. [1984/1985.] 586.*

11. századi Gaznavida Szultánság udvari embere volt, aki történeti művét az igen rövid ideig uralkodó Abu Manszúr Abd ar-Rasíd szultánnak (1050–1053) ajánlotta, akit az egykori Maudúd szultán (1041–1049) vezíre juttatott trónra, és a birodalom hadseregének egyik sikeres török származású rabszolga parancsnoka, Togrül gyilkoltatott meg, ami világosan tükrözi a szultánság kettős hatalmi berendezkedését.⁹²

A Gaznavida-dinasztia uralkodói elsősorban hadvezérek voltak, akik egyfelől a kalifátus más hasonló potentátjaival (a Számánidákkal és a Bujidákkal) küzdöttek a kalifátus belső területei feletti uralomért, másrészt aktívan terjesztették az iszlám befolyási területét (például Indiában), illetve igyekeztek védekezni az északi határon túlról érkező támadók (a szintén török Szeldzsukok) ellenében. Mindennek fő eszköze a nagy létszámú – és az esetek többségében igen jól is működő – zsoldoshadsereg volt, amelynek a háttérét a „civil” államapparátus biztosította, ennek az élén állt a vezír.⁹³

Az ősi iráni hagyományok szerint – amelyet maga az Abbaszida Kalifátus és az iráni eredetű Számánidák közép-ázsiai állama örökített a Gaznavida állam-szervezete –, a hadakozáson kívül ez az apparátus foglalkozott a kor szemlélete szerint minden más „államügynek” számító kormányzati tevékenységgel: a kancelláriai ügyekkel, az adószedéssel, a bíraskodással, a postaszolgálat és a belső rendfenntartásért felelős rendőrség, valamint belső titkosrendőrség működtetésével is. Vagyis teljes joggal mondhatjuk, hogy bár még operatív parancsnokként is a szultán állt a hadsereg élén, a napi államügyeket valójában a dívánbeli főhivatalnokok intézték és felügyelték a vezír irányítása alatt.⁹⁴

A magyarokról vázolt kép egészen hasonló: egy uralkodóról (király, *malik*) és egy aktív vezetőről ír, akiről azonban nem állítja, hogy király volna. Az uralkodó szakralitásáról szó sem esik, ahogy egyébként a passzivitásáról sem: a szerző szerint „20 000 lovassal [vonul ki]”. Mindez nem sokban különbözik a korabeli muszlim világban jól ismert szultán–vezír kettősétől, amelyet azonban sem kettős, sem szakrális királtságként nem szoktunk értékelni.⁹⁵

Így Gardízi esetében feloldhatjuk az Ibn Ruszta-féle szöveggel való összehasonlítás dilemmáit, sőt akár kielégítő magyarázatot is találhatunk azokra a

⁹² Clifford Edmund Bosworth: *The Ghaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern Iran*, 994–1040. Edinborough 1963. 10.; *Uő*: *The later Ghaznavids: splendour and decay: the dynasty in Afghanistan and northern India, 1040–1186*. Edinborough 1977. 37–47.

⁹³ *Uő*: *Ghaznavid military organization*. *Der Islam* 36. (1960) 37–77.; *Tőser Márton*: *Háború Horászánért. A Szeldzsuk Birodalom születése*. In: Dentümoger I. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2017. 164–175.

⁹⁴ *Bosworth, C. E.*: *The Ghaznavids* i. m. 29., 48–97.; *Bosworth, C. E.*: *The later Ghaznavids* i. m. 69–74.

⁹⁵ Mai példával élve a miniszterelnök/köztársasági elnök kettősét nem tekintjük duális struktúrának, ahogy Nagy-Britanniát sem kettős királtságnak.

nehézségekre, amelyek egy forrásokhoz ragaszkodó kutató szemében tárulnak fel, ha a szövegekben ténylegesen fellelhető információkat próbálja megfeleltetni a hagyományos történelmi értelmezéseknek.⁹⁶

Mindezek alapján a ránk maradt forrásokból kiolvasható helyzetet a következőképpen értékelhetjük: a Dzsahání-hagyományhoz sorolható szövegek túlnyomó többsége egyetlen magyar uralkodóról tesz említést, akit *kndh*-nek címeznek. Mindössze két szöveg tartalmazza a *dzslh*-ra vonatkozó bővítményt, amelynek eredete azonban kétséges. Az arab nyelvű szöveg nem utal kettős – különösen nem szakrális – királyságra, s bár egy efféle olvasat lehetősége nem zárható ki, ehhez számos olyan dolgot is bele kell látnunk a szövegbe, ami valójában nincs ott. Ezzel szemben Gardízi egyértelműen két főnökről beszél, egy királyról és egy másfajta vezetőről. Kettős királyságról tehát nála sincsen szó. Amennyiben arab szövegből dolgozott, elképzelhető, hogy sajátosan értelmezte forrását, és abba saját korának viszonyait látta bele.

Úgy tűnik tehát, hogy a muszlim források nem beszélnek a magyarok „kettős királyságáról”, és még az sem egyértelmű, hogy az eredeti szöveg két vezetőről emlékezett volna meg. Személyes véleményünk szerint nem: Ibn Ruszta egyetlen vezető többféle – cím és személynév szerinti – megnevezését hagyományozta ránk, a nála szereplő magyarokat *Dzslh kndh* („Gyula kende”) vezette. Más kérdés, hogy mindezt hogyan tudjuk egyeztetni egyéb, nem muszlim forrásainkkal.⁹⁷

A *dzslh* és a *kndh* olvasatai

A két minket érdeklő elnevezés olvasata számos problémát rejt, ahogy erre már korábban is utaltunk. A továbbiakban néhány lehetőséget tekintünk át. Az arab írást az arab nyelv lejegyzésére fejlesztették ki, más nyelvcsaládba tartozó nyelvek esetében a használata nehézkes és gyakran nem egyértelmű. Az olvasatot

⁹⁶ Ormos alapos vizsgálódások után nem véletlenül vonta le ezt a következtetést a vizsgált szöveg hely kapcsán: „Something seems to be wrong with this passage and to an extent that makes the chance of a convincing reconstruction of the original highly unlikely.” [Valami annyira hibás ebben a szakaszban, hogy az eredeti meggyőző rekonstrukciójának esélye nagyon valószínűtlen.] *Ormos, I.: Magyarok i. m. 16.*

⁹⁷ Következtetésünk ilyenformán egybeesik Vékony Gábor és – végső soron – Szabados György véleményével is, még ha Vékony Ibn Ruszta Zahoder-féle fordítása alapján, Szabados pedig a muszlim forrásokat gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva állította is ezt. Mindez természetesen bármely kutató számára épp így nyilvánvaló lehetett volna, ha nem kötötte volna magukat a fordítókat is a muszlim források és a DAI összehangolásának tradicionális kényszere, lásd: „a *kndh*. és a *glha* éppenséggel akár személynévként is értelmezhető volna, mégis a címre utaló többször utaló kitételek, valamint a két személy funkciójának leírásai, világosan tisztánévi értékre mutatnak”. *Benkő L.: Az ómagyar nyelv i. m. 22.*

pontosítani lehet mellékjelekkel (*harakát*), de szövegeinkben ezek nem állnak rendelkezésre, így nem tudjuk, hogy a mássalhangzók után milyen magánhangzót kell olvasni, egyáltalán kell-e bármilyet? Egyetlen dolog állítható bizonyosan, hogy több mássalhangzó nincs az adott szóban. A bizonytalanságok okán a legegyszerűbb a lejegyzett betűk átírása, ami persze a különböző nyelvek hangkészletének eltérése miatt szintén nem problémamentes. (Magunk egy leegyszerűsített magyar fonetikájú átírást használunk, ahol pedig szükség volt rá, ott az eredeti arab betűs alakot is közöljük.) A magyar szakirodalomban máig szokás a magánhangzók helyének kipontozása (például k.nd.h), mivel azonban ezek létében vagy nem létében sem lehetünk bizonyosak, ezért ettől a gyakorlattól eltekintettünk.

dzslh

A betűsor Ibn Ruszta és Gardízi szövegében szerepel, a *Hudúd al-Álamban* pedig 'hlt' alakban látjuk viszont. Ez utóbbi forma eléggé egyértelműen szövegromlás eredménye, a 'dzslh' elsődlegességében talán nem kell kételkednünk.

A szó kiolvasását két nehézség terheli. Egyfelől a szóvégi 'h' betű, amelyet nem arab szavak esetében 'a/e'-ként olvashatunk: ez a gyakorlat már a 10. században is élt a perzsa nyelv lejegyzésénél. Abban tehát többé-kevésbé biztosak lehetünk, hogy a szó végén 'la/le' hangzócsoport állt.⁹⁸ (Ormos István hívta fel a figyelmet arra, hogy a betű végső soron bármilyen magánhangzót jelölhet. A korban ennek magunk részéről kevesebb példáját látjuk, ugyanakkor a lehetőséget nyitva kell hagynunk, a kérdés további kutatásokat igényel.)

Más kérdés az első betű, a *dzsím* hangértéke, amellyel kapcsolatban Ormos István így fogalmaz: „Arra második írásomban utaltam, hogy milyen nehézségekkel találjuk szemben magunkat, ha az arab *dzsím*-betű által jelölt hang kiejtését próbáljuk meg meghatározni ez idő tájt: valójában nem tudjuk, milyen hangot jelölt ez a betű. Vannak ismereteink ezzel kapcsolatban, ámde pontosan nem tudjuk megmondani, hogy Dzsajháni, illetőleg az arab nyelvet használók milyen hangot ejtettek ekkoriban ezen a helyen: *lehetséges*, hogy a magyar *dzs*-nek megfelelő hangot, ám *ez egyáltalán nem biztos*.”⁹⁹ Az arab dialektusokban ma is különbözőképpen olvassák e betűt – Egyiptomban például 'g'-nek ejtik, és hangértékének ingadozására mutat a perzsa helyesírás egyik sajátossága is: egy sor szóban a *kef* és *dzsím* használata ingadozik: a perzsák

⁹⁸ Mindemellett Ormos István arra figyelmeztet, hogy előfordulhat a szó végi *há* betű „u” olvasata is. *Ormos, I.*: Magyars i. m. 39.

⁹⁹ *Ormos István*: Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásához. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak. Bp. 2010. 12.

inkább az előbbi, az arabok inkább az utóbbit használják. Példa lehet erre V. Bahrám szászánida király mellékneve, amelyet egyes esetekben Gúr, máskor Dzsúr formában jegyeznek le. Ugyanígy ingadozik Gurgán/Dzsurdzsán (گرگان) vagy Azerbajdzsán/Azerbajgán (آذربایجان) tartomány nevének lejegyzése is. Mindez annyit jelent, hogy cseppet sem egyértelmű a 'dzs' olvasata, számos közeli hang szóba jöhet, a 'g'-ig bezárólag, így tehát akár egy gula olvasat is lehetséges. (A kérdés a madzsgarijja olvasata esetében sem közömbös!) Teljesen bizonytalan az első szótag magánhangzója, az arab betűs szövegek semmilyen fogódzót nem kínálnak, éppen úgy lehet dzsila mint dzsula, vagy éppen valami más is.

kndh

A szó olvasatának problémái az első perctől kezdve egyértelműek voltak. Ibn Ruszta magyar közreadója, Vámbéry Ármin 1882-ben három féle (!) lehetőséget is közölt. A fordításban a *kundu* alakot preferálta, majd Ibn Fadlán „*kender chákánjával*” összevetve *kendét* említett, amelyet szerinte helyesen *kündü*nek kellene olvasni. Az első megoldást valószínűleg a magyar krónikás hagyomány vezére, Cundu ihlette; a kende pedig talán az oszmanista háttérnek köszönhető: a betűsört egy vérbeli turkológus magas hangrendűnek látja. Csakhogy a lejegyzés arab nyelvi környezetben született, márpedig az arab nyelv – és a lejegyzésére szolgáló ábécé – nem érzékeny a magas és a mély hangrendű szavak megkülönböztetésére, ez majd csak a török „helyesírásban” alakul ki, évszázadokkal Ibn Ruszta tevékenykedése után. Azaz a korai arab földrajzíró aligha azért használta a kérdéses betűket, mert magas hangrendű szót kívánt lejegyezni. Ez esetben tehát az arab betűs török helyesírás kiváló ismerete valószínűleg tévútra vezeti az olvasót. Végezetül a harmadik forma, a *kündü* magyarzata is meglehetősen talányos, valószínűleg a magas hangrendűség érzésének, a magyar Cundu alaknak, valamint a kazár „*kender*” cím tekintetbe vételének köszönhető.

Néhány évvel később (1892) Kuun Géza sokkal következetesebben járt el: a szót *kendeh*nek írta át, amelyet szerinte *kendének* kellene olvasni, és a későbbiekben is ehhez tartotta magát. Az olvasat kialakításában – az oszmánban a *kef* magas hangrendű szavakban való használata mellett – minden bizonnyal szerepe volt annak is, hogy a *ndh* betűcsoport egybeesik a perzsa igék jelen idejű melléknévi igenévképzőjével. Ez egyfelől szintén támogatta a magas hangrendű olvasatot – hiszen az oszmánban így olvassák –, másrészt szinte természetessé tette, hogy az 'n' és a 'd' közé ne olvassunk magánhangzót. Mindezek a magyar *kend* szóval vagy a Kendeffy névvel kiegészülve könnyen

vezethettek a kende olvasathoz. A szó e formában gyökeresedett meg, így szerepel a századforduló nagy lexikográfiai vállalkozásában, a *Pallasban* is, ami minden bizonnyal hozzájárult a népszerűségéhez. Úgy tűnik, mára a szó így gyökeresedett meg a magyar nyelvben, amelyet az egyre népszerűbbé váló Kende személynév is rögzít.

Az 1900-as évek elején azonban új elképzelések tűntek fel e téren. Előbb Munkácsi Bernát, majd Pais Dezső érvelt a kündü olvasat mellett, amelyet később Ligeti Lajos mongol párhuzamokkal támogatott meg.¹⁰⁰ A kérdés ekkor átrendülni látszott ezen olvasat felé. Néhány évtizeddel később azonban Czeglédi Károly, érzékelve a kndh betűsor és a kündü olvasat egyeztetési nehézségét, előállt a künde olvasattal, amelyet egy Iszhák bin Kundádzsik nevű kazár származású abbaszida vezér nevére épített.¹⁰¹ A későbbiekben e három olvasat (kende, künde, kündü) bukkant fel a különféle szakmunkákban, bármiféle kitapintható rendszer nélkül.

A legkülönösebb talán az, hogy igazi elemzés nem született a szóról és annak lehetséges hangalakjáról. Pedig az arab betűs szövegben olvasható betűsor több tucatnyi lehetséges – két vagy akár három szótagos – olvasatot kínál, amelyek között pusztán filológiai alapon nem tudunk döntené. Ugyanezen betűkkel kell leírni például az arab Kinda törzs nevét, de nem volna lehetetlen a Kanada vagy Kenede olvasat sem. (Kandahár nevének pastu lejegyzése éppen így kezdődik.) A kende vagy künde alak voltaképpen önkényes választás eredménye, és a jóval későbbi analógiákra épül. A kündü olvasat pedig – bár teljességgel nem zárható ki – kevésbé valószínű.¹⁰²

A dzslh és a kndh értelmezési kísérletei

Az olvasat – és persze a történeti értelmezés – kialakítását hathatósan segítheti a szó hátterének ismerete. A kutatás természetesen ezekkel a kérdésekkel is foglalkozott, a továbbiakban áttekintjük a felvetett lehetőségeket, illetve további kutatási irányokat vázolunk fel.

¹⁰⁰ *Munkácsi Bernát*: Kisebb közlések. Keleti Szemle 10. (1909) 179–180.; *Pais D.*: A gyula és a kündü i. m. 170–176.; *Ligeti Lajos*: Kündü. Nyelvtudományi Közlemények 48. (1931) 1. sz. 53.

¹⁰¹ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györfly György. Bp. 1958.; *Czeglédi, K.*: Das sakrale Königtum i. m. 20–24.

¹⁰² A Dzsajhání-hagyomány korai szövegeiben egységesen kndh betűk szerepelnek, az utolsó helyen sehol sem áll egyértelműen u-ra vagy ü-re utaló *vav*. Ennek alapján kutatóink jelentős része elvetette az ü-s olvasat lehetőségét, a közelmúltban azonban Ormos István ismét lehetőséget látott erre. *Ormos, I.*: *Magyars* i. m. 39.

dzslh

A szót a magyar kutatás szinte azonnal összekapcsolta Bíborbanszületett Konstantin gilaszt méltóságnevével és a Gyula személynévvél. A szó etimológiájával és hátterével legrészletesebben Németh Gyula foglalkozott. Ő úgy látta, hogy egy török méltóságnévről van szó, amely számos helyen felbukkan a török-ség körében, a bolgároknál, a türköknél, a besenyőknél, de még a tuváknál is, sőt mongol kapcsolatokkal is bír. Magát a szót pedig a *jula* 'fáklya' közszóra vezette vissza.¹⁰³ (Ebből azután Pais Dezső szélesívű elméletet épített, a méltóságnevet a fényel hozta párhuzamba, s így a kazár kagán előtt hordozott méltóságjelvény is szóba került.)¹⁰⁴ Németh tetszetős érvrendszerét Ligeti Lajos tette alapos vizsgálat tárgyává, s annak majd' minden elemét elvetette. A felhozott példák jelentős részét nem tartotta a kérdéshez kapcsolhatónak, és megkérdőjelezte azt is, hogy az első szótagban 'u' magánhangzót tartalmazó török szavak egyáltalán tekintetbe vehetőek-e, hivatkozva arra, hogy a görög lejegyzés nagy bizonyossággal 'i' hangot tartalmazott.¹⁰⁵

Később Benkő Loránd – elsősorban Kristó Gyulának a korai Erdély történetéről szóló felvetésére reagálva – az általa tömören „Gyula-kérdésnek” nevezett témakör részeként tárgyalta a problémát, s felvetette a kérdést, hogy a korai forrásokban szereplő „személyek Gyula megnevezése köznévi vagy tulajdonnévi értékű-e, azaz, hogy a gyula tisztségnév (méltóságnév) rejlik-e benne, avagy az egyedileg azonosító Gyula személynév”.¹⁰⁶ Vizsgálódásai közben ő is érzekelte, hogy „g.l.h. neve néhány előfordulásban éppen személynévként is értelmezhető volna”,¹⁰⁷ a már szokásos érvek mentén haladva mégis a tisztségnévi eredet/funkció mellett foglalt állást. Ilyen tisztségnévet azonban – Ligetihez hasonlóan – nem talált a számára szóba jöhető nyelvekben. Emellett azonban arról sem feledkezett meg, hogy „a korai erdélyi Gyulák említése minden ismert forrásban kimondottan személynévként fordul elő. [...] Név földrajzi viszonylatban sincs indoka annak, hogy a Gyula Erdélyhez kötöttsége a személynév minőségtől eltérő, más névminőséggel, tisztségnévvél szükségszerűen járjon együtt”.¹⁰⁸ Hogy az általa detektált tények közti ellentmondást feloldja, a következő javaslattal állt elő: „a honfoglalás korára már nagy valószínűséggel szétválhatott a *gyula* tisztségnév és a *Gyula* személynév, tehát *Gyulák*kat jórészt

¹⁰³ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság i. m. 45., 295.

¹⁰⁴ Pais D.: A gyula és a kündüh i. m. 171–174.

¹⁰⁵ Ligeti Lajos: Régi török eredetű neveink III–IV. In: *Uő: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van.* II. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1979. 465–467.

¹⁰⁶ Benkő Loránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29.) Bp. 2002. 21.

¹⁰⁷ Uo. 22.

¹⁰⁸ Uo. 24–25.

már a kései ősmagyar kor végén sem neveztek el gyulaságukról, és a gyulaság már ekkor sem járt föltétlenül a Gyula személynév viselésével [...]. Mindezt névtani eredetkategóriában kifejezve: a *Gyula*, mint személynév nagy valószínűséggel belső magyar nyelvi fejlemény, nem jövevéynév, magyar tisztségnevi *gyula* előzménye a jövevény¹⁰⁹ – s hogy ezt a megállapítását alátámassza, megkísérelte az általa ismert nem magyar eredetű Gyula/Jula névadatokat finoman kizárni vagy gyöngíteni.¹¹⁰

Lássuk mindezek után, hogy egyáltalán milyen tekintetbe vehető emlékeink vannak!

Konstantin művében az egyik besenyő törzset, illetve „tartományt” Kabaksin-Julának/Jilának hívják, a név második elemének lejegyzése megegyezik a magyar méltóságnévvvel.¹¹¹ Bár Németh Gyula feltételezte, hogy a besenyő törzsek elnevezése rendszerszerűen lószínnévből és méltóságnévből állt, valójában ez csupán az esetek kisebb részére igaz.¹¹² Amennyiben tudnánk, hogy létezik jula méltóságnév, akkor ebben az esetben is gondolhatnánk rá, de valójában erre – a DAI magyar adatán kívül – nem találunk példákat. A besenyők egyik vezérét viszont a Képes Krónika szerint Gyulának hívták a 11. század derekán (*Gyule ducis Cunorum*).¹¹³

A bolgár fejedelmi lajstrom első hét uralkodójáról azt tudjuk meg, hogy ők a Dulo-dinasztia tagjai, az utolsó közülük, Szevár, a 8. század közepén uralkodott. A Dulo elnevezés nyelvészetileg összekapcsolható a magyar Gyulával, eredete azonban vitatott, eddig számos elképzelés született a magyarázatára.¹¹⁴ Lehetséges, hogy a dinasztianak megmaradt a nyoma a magyar krónikás hagyományban is: Kézai szerint Hunor és Magor a Meotisz vidékén többek között Dula alán fejedelem (*principis Dulae Alanorum*) leányait is elrabolják.¹¹⁵ Megjegyzendő, hogy a magyarországi forrásokban a Gyula nevet nem írják d-vel,¹¹⁶ ezért valószínű, hogy a középkorban már semmiféle kapcsolatot nem éreztek a Gyulák és Dula között.

¹⁰⁹ Uo. 30.

¹¹⁰ Uo. 23. 45. jegyz. és 30. 63. jegyz.

¹¹¹ *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 166–167., 170–171., 178–179.

¹¹² *Németh Gyula*: A besenyők ismeretéhez. Magyar Nyelv 18. (1922) 2–7. Kritikáját lásd *Vörös Gábor*: A besenyő nyelv konstantinói emlékei. Megjegyzések a besenyők nyelvéhez és korai történetéhez. In: *Függökert – Orientalisztikai Tanulmányok II.* Szerk. Csirkés Ferenc et al. Bp. 2005. 231–258.

¹¹³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I.* Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1938. 367.

¹¹⁴ *Németh Gy.*: A besenyők i. m. 4.; *Ligeti L.*: Régi török i. m. 465. A Dulo név eredetére alkotott elméletek összefoglalását lásd *Peter B. Golden*: Oq and Oğur-Oğuz. *Turkic Languages* 16. (2012) 155–199. 37. jegyz.

¹¹⁵ *Scriptores I.* i. m. 145.

¹¹⁶ *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. 339–341.

A Jenyiszej környékén a kemcsik-dzsirgaki türk vagy kirgiz feliraton felnőtt névként (*er ati*) Jula szerepel.¹¹⁷ A Jenyiszej felső folyása mentén számos – bő másfélszáz – kisebb, az orhoniaknál egyszerűbb felirat található, részben más ábécével lejegyezve. A feliratok kora erősen vitatott, jelenleg a 8–10. századra teszik őket.

A közvetlenül ide vonható, nem magyar vonatkozású anyag tehát alig maroknyi. Ami szembetűnő, hogy találunk nemzetségnevet (Dulo), törzsnevet (Jula), személynevet (Dula, Gyula, Jula), éppen csak méltóságnevet nem. Ez legalábbis annyit jelent, hogy a méltóságnevekben egyébként olyannyira gazdag sztyeppe-i török világ e titulust nem nagyon használhatta, s ha egyáltalán volt ilyen, akkor meglehetősen szűk körben vagy rövid ideig lehetett jelentősége.

Itt kell megemlítenünk, hogy Kállay Ferenc már 1851-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a gyula névvel kapcsolatba hozható „Gollas” heftalita uralkodó (515–544) neve, akiről egy Cosmas nevű utazó emlékezett meg 530 körül.¹¹⁸ Ez az uralkodó azután Gylasként is szerepel, ami valóban figyelemre méltó. Személye egyébként jól ismert, ezért tudhatjuk, hogy itt „Gollas” teljes nevének, Mihragulának/Mihirakulának csak második, görögösen lejegyzett eleméről van szó. A név első eleme egyértelműen Mithraszra utal, a második rész esetében pedig felmerült, hogy talán egy titulusról lehet szó, s ezért lenne számunkra érdekes.¹¹⁹ Harmatta János azonban tisztázta, hogy ez a névelem a születésre utal: Mithrásztól született/Mithrásztól származó.¹²⁰ A *-kula* elem egyébként rendre a dinasztikákra utal a helyi megnevezésekben. Mindezek alapján kevésbé valószínű, hogy a magyar Gyula névvel – vagy méltóságnévvel – összefüggene.

A magyar forrásokban a gyula elsősorban személynévként szerepel, többek között Erdély 10. századi vezető családjának a fejeit nevezik így, és krónikáink egy honfoglaló vezért is e néven tartanak számon. A lejegyzések a Giula, Iula, Gula, Geula alakok között ingadoznak, és a középkorban kifejezetten gyakorinak számítanak. Megőrződött azonban helynevekben (Gyula, Kisgyula [Baranya]), valamint családnevekben (Gyulaffy, Gyulaházi) is.¹²¹ Az tehát mindenképpen el-

¹¹⁷ Magyar fordítása: *Kakuk Zsuzsa*: Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig. Bp. 1985. 28.

¹¹⁸ *Kállay Ferenc*: A „gylas és carchan régi magyar nevek” jelentéséről. Magyar Academiai Értesítő 10. (1850) 5. sz. 265.

¹¹⁹ *Adesh Katariya*: Ancient history of Central Asia. Yuezhi origin royal peoples: Kushana, Huna, Gurjar and Khazar Kingdoms. 2007. 217. (<https://bit.ly/2IC0EYj>, letöltés 2019. jún. 20.) A kérdés ismételt tárgyalását lásd *History of al-Tabari V. The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen*. Ed. C. E. Bosworth. New York 1999. 82.

¹²⁰ *János Harmatta*: The rise of the old Persian Empire. Cyrus the Great. Acta Antiqua 19. (1971) 1–2. sz. 6.

¹²¹ *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993. 440–441.

mondható, hogy a honfoglalás korában és az Árpád-korban jól beágyazott névről van szó, amely azonban mindig személynévként kerül elénk.

Az egyetlen kivételt *A birodalom kormányzásáról* című munka jelenti a 10. század közepén, amelyben egyértelműen az szerepel, hogy a gyula (*gilasz*) méltóság- és nem személynév. („Tudni való, hogy [...] a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila [*gulax*] is, amely nagyobb a karchánál.”) Ez az adat azonban – több évszázadnyi kutatás után – pillanatnyilag még mindig önmagában áll.

Összefoglalva a fentieket: abban a sztyepei kultúrkörben, amelyből a magyarok érkeztek, a gyulának megfelelő méltoságnévről nem tudunk, személy- és törzsnevek szórványosan előfordulnak, s különösen figyelemre méltó, hogy a besenyőknél több, jól megfeleltethető adat is felbukkan. Ezzel teljesen párhuzamos a magyar forrásanyag: itt is személynévvel találkozunk. Ebbe a közegbe pedig igen jól illeszkedne Ibn Ruszta és a *Hudúd al-Álam* adata, amennyiben a magyarok Gyula nevű főnökéről van bennük szó.

Kndh

A kndh esetében hasonló nehézségekkel szembesülünk: valójában maroknyi, ámde számos problémát felvető adattal kell dolgoznunk. A következőkben ezeket tekintjük át.

a) „Kündür kagán”

Vámbéry óta szokás bevonni a harmadik kazár méltóság címét az értelmezésbe, amelyet Ibn Fadlán kndr hákán alakban jegyzett le. Természetesen ennek olvasata is bizonytalan: eddig kender, kündür, kundur alakok merültek fel, de akár más is elképzelhető volna. Többekben felmerült, hogy a szóvégi ’r’ esetleg elírás eredménye, s eredetileg ’v’ (*vav*) állhatott a helyén, mivel pedig a szó nem képezi az arab nyelv részét, a másolók minden további nélkül eltéveszthették azt. (Ilyen esetekben az ’r’ és a ’v’ összekeverése típushibának számít a másolások során.) E meglátással feltétlenül egyetérthetünk, ám az így javított formával sem jutunk el forrásaink kndh-jához, sokkal inkább a magyarországi latin források Cundu (Kündü?) nevéhez kerülünk közelebb.

Egészen más természetű problémát jelent, hogy Ibn Fadlán kazáriai adataiban a kndr a széles körben elterjedt kagáni titulus megkülönböztetésre szolgáló jelzője – van a kagán és a kndr kagán –, míg a magyar kndh önmagában áll: önálló kndr méltoságnévről nem tudunk Kazáriában. (A karakitajok uralkodóját például gürkännak hívták, hasonló jelzős szerkezettel.) Ráadásul az állítólagos „mintaadó” kündür kagán egy 10. század eleji kazár

méltóságnév, míg a madzsgarokhoz köthető kndh-ről szóló tudósítás bármilyen datálás alapján is évtizedekkel korábbi annál. Ez a probléma egyedül egy történésznek, Kristó Gyulának szúrt szemet, de ő is gyorsan túllépett rajta: „ennek a származtatásnak az első pillanatban szembeötlő kronológiai nehézség sem állhat útjába”, bár „a kérdés *helyes megítélése* [azaz a kazár hatalmi struktúra átvételét valló elképzelések] érdekében közvetlen adatok nem, de megfontolást igénylő szempontok felsorakoztathatóak.”¹²² Kristónak ez a hozzáállása tökéletesen belesimul a magyar kutatási tradícióba, amelyben a feltételezhető madzsgar–kazár kapcsolatok dinamikáját Vámbéry óta szinte determinisztikusan úgy modellezik kutatóink, hogy – a kaganátus hatalmi szisztémáját hallgatólagosan konstansnak véve – a hosszú életű kazár hatalom minden esetben az átadó, a kazárokhhoz képest változásban lévő, alakuló „fiatal” madzsgarok pedig az átvevő fél. Valójában – míg a madzsgarok tényleges hatalmi viszonyairól vajmi keveset tudunk – a kazár kaganátusról egészen bizonyos, hogy belső hatalmi struktúrája igen jelentős változásokon ment át fennállása során.¹²³ Ennek fényében egyáltalán nem magától értetődő, hogy a kündür kagán terminus használatban volt már a 800-as évek vége felé is a Kazár Kaganátusban.

Fontos kiemelni azt is, hogy e betűsornak létezik más, „értelmes” olvasata a korszakból, amely így akár emendáció nélkül is értelmezhető: ilyen a késő százánida időszakból adathozható *kundur/gundur* ’vitész, bátor’, illetve ’hadvezető’, ’hadvezér’ (*szepah szálár*) jelentéssel bíró szó.¹²⁴ (Talán a véletlen játéka, hogy az Árpád-kori Magyarországon élt Kundur nevű személy.)¹²⁵ Mindezek fényében a kndh egyeztetése a harmadik kazár méltóságnévvel felettébb kétséges, az arab betűs lejegyzések erre semmi okot nem adnak, a két betűsor közötti kapcsolatot valójában csak a magyar szó kettőssége – Cundu/Kende – teremti. A kndr nem magában álló alak, az emendáció ezért nem szükségszerű, bár ki sem zárható.

b) Kundádzsik, a kündécske?

Czeglédy Károly a korábban felmerült kündür>*kündü/kende alakok egyeztetési nehézségeit érzékelve egy újabb adat és egy újabb olvasat bevezetésével próbálta meg orvosolni a problémát. Kiderült ugyanis, hogy a 9. század végén élt egy kazár származású abbászida katonai vezető, akit Iszhák ibn Kundádzs/

¹²² Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől i. m. 83–84.

¹²³ Ennek magyar őstörténi vonatkozásait újabban Bollók Ádám kutatja.

¹²⁴ Adriano V. Rossi: Once again on Iranian *kund. In: Studies on Iran and the Caucasus. Presented to Prof. Garnik S. Asatrian on the Occasion of his 60th Birthday. Leiden 2015. 170.

¹²⁵ Febértó K.: Árpád-kori személynévtár i. m. 209.

Kundádzsiknak hívtak.¹²⁶ Számunkra most az apai név érdekes, amely esetleg származhatna a künde szóból, amelyet kicsinyítő képzővel láttak el.¹²⁷ Czeglédi úgy gondolta tehát, hogy a név alapját a künde szó képezte. Ez persze önmagában még nem igazolja egy ilyen kazár méltóságnév meglétét, de a szó esetleges létezésére utalhat.

Az elmélet azonban továbbfejlődött. Kundádzsik neve ugyanis nem egyeztethető a *kndr* kagán nevéből emendált kündüvel, hiszen az egyiknek *alef*, a másiknak egy javított *vav* volna a végén. Ezért Czeglédi feltételezte, hogy már a kazárban két alak létezett, a kündü és a künde, s mindkettő átkerült a magyarba is. E kettősség azonban – mint említettük – csupán a magyar nyelvben felmerülő lehetőség, a kazárban sem ilyen, sem olyan forma nem adatható.

Czeglédi ötletével további problémák is adódnak: vajon a kundádzs valóban kicsinyítő képzős alak? Itt érdemes megemlítenünk az alánok fejedelmének címét: a 10. században alkotó al-Maszúdí szerint karkundádzsnek nevezték,¹²⁸ amelyben a *kar*-t általában önálló szónak szokás tekinteni. Ha a *-dzs* valóban török kicsinyítő képző, akkor mit keres egy alán uralkodói címben? Másfelől, ha netán létezik egy alán kundádzs méltóságnév, akkor Iszhák apai nevét abból is levezethetjük. A névnek ugyanis ebben a formájában is vannak iráni előzményei: Ferdinand Justi iráni névgyűjteményében a pehlevi *kundaklkundag* 'mágus, jövendőmondó' szóra vezeti vissza,¹²⁹ amelynek ráadásul létezik egy továbbképzett alakja is, a *kudágih* 'mágia, asztrológia'. Mindezek után annyi mindenesetre bizonyos, hogy Iszhák apjának a neve minden további nélkül származhat akár az iráni nyelvet beszélő alánoktól, akár valamilyen már iráni nyelvből is.

Mégsem teljesen lehetetlen, hogy e neveknek és szavaknak köze van a *kndh* kérdésköréhez. Mindezek ugyanis a meglehetősen kiterjedt és jól dokumentálható iráni *kund* szóbokorhoz tartoznak.¹³⁰ A középperzsa időkben elsősorban

¹²⁶ The History of al-Tabarī. Vol. 37. The ,Abbasid recovery: The war against the zanj Ends A.D. 879–893/A.H. 266–279. Eds. Jacob Lassner – Philip M. Fields. New York 1989. 89–91.; The History of al-Tabarī. Vol. 36. The revolt of the Zanj, A.D. 869–879/A.H. 255–265. Ed. David Waines. New York 1992. 155., 202.

¹²⁷ Az ótörök kicsinyítőképzőkre lásd *Annemarie von Gabain: Eski Türkçenin Grameri*. Ankara 1988. 43.

¹²⁸ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók I/1. i. m. 148.

¹²⁹ *Ferdinand Justi: Iranisches Namenbuch*. Marburg 1895. 158., 166.

¹³⁰ A szócsalád tanulmányozásának a közelmúltban komoly szakirodalma keletkezett, lásd *Garnik Asatrian – Victoria Arakelova: Blunt, Bald and Wise. Iranian kund(-). Iran and the Caucasus 5.* (2001) 201–206.; *Adriano V. Rossi: Mprs. kundäg 'indovino'*. In: *Loquentes linguis. Scritti linguistici e orientali in onore di Fabrizio A. Pennacchietti/Linguistic and Oriental Studies in honour of Fabrizio A. Pennacchietti*. Eds. P. G. Borbone – A. Mengozzi – M. Tosco. Wiesbaden 2006. 613–633.; *Rossi, A. V.: Once again i.* m. 169–182.

bölcset, mágust, jövendőmondót jelenthetett, és így akár a sztyeppevilágból más-honnan ismert névadási gyakorlatba is beleilleszkedhetne: a II. Türk Kaganátus egyik uralkodója a Bilge ('bölc') kagán trónnevet viselte, az utolsó ujjur uralkodót pedig Üge ('bölc') kagánnak nevezték. (Nem lehetetlen, hogy e név áll a magyar hagyományokban szereplő Vgec neve mögött is.)¹³¹

De kikövetkeztethető egy másik *kund* alak is, amely hadsereget vagy csapatot jelentett, s azután nagy karriert futott be a muszlim világban: az arabban és a törökben *dzsund/dzsünd* formában honosodott meg, szintén 'katona/sereg' jelentésben, s ennek képzett alakja a *dzsündi*, amellyel a lovasokat jelölték.¹³² Ugyanezen szó tűnik fel a szír Nagy Sándor-regényben is *kundákór* formában, amelyről egy széljegyzet azt állítja, hogy seregevéért (*szeraszker*) jelent,¹³³ s valószínűleg a *kund-ávar*, 'sereget vezető' kifejezés rejtőzik mögötte. Ez az adat már csak azért is érdekes, mert a mű, amelyben fellelhető, egy iszlám kor előtti (azaz 7. század előtti) késő szászánida alkotásra megy vissza, amely így a szót is jól datálja.¹³⁴

A perzsa *kund/kundá* alakok összefüggése a *kndh*-vel mindemellett nyelvészeti magyarázatot is igényelnek.

c) Magyar személy- és helynévi adatok, a *Kend*-ek

Az 1910-es és 1920-as években a hasonlóan tűnő régi magyar személy- és helynévi adatokat is bevonták a kutatásba. Számos régi magyar méltóságnév nyomot hagyott a személy- és helynévi állományban, így joggal gondolhatták, hogy a *kndh* esetében is valami hasonló történehetett. Megjegyzendő azonban, hogy hasonló alakú magyar méltóságnévről Ibn Ruszta szövegének ismertté válása előtt nem esett szó a kutatásban, hiszen ilyesmi a régebb óta ismert

¹³¹ B. Szabó János – Sudár Balázs: „Vgec-ügyek – Egy elfeledett ősapa”. In: Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. II. Szerk. Türk Attila. Bp.–Esztergom 2017. 223–231.

¹³² David Neil Mackenzie: A concise Pahlavi dictionary. London 1971. 38. Erre a jelentésre már Schönherr Gyula is felhívta, Madzsar Imre pedig ismét felhívta rá a figyelmet, a későbbiekben azonban nem került a kutatás homlokterébe. Schönherr Gyula dr. emlékezete. S. a. r. Morvay Győző. Bp. 1910. 368–369.

¹³³ Fabrizio A. Pennacchietti: Qundāqōr: un hapax siriano del Romanzo di Alessandro tra filologia e archeologia. In: Afroasiatica Tergestina. Papers from the 9th Meeting of Afro-Asiatic (Hamito-Semitic) Linguistics, Trieste, April 23–24, 1998. Eds. M. Lamberti – L. Tonelli. Padova 1999. 71. A szó névként egyébként indoeurópai nyelvi közegben is megjelenik Gundekar/Gundahar formában, eredendően így hívták a Nibelung-ének Guntherét is, első eleme a *gund* 'háború, konfliktus' szó. George T. Gillespie: A Catalogue of Persons Named in German Heroic Literature (700–1600), Including Named Animals and Objects and Ethnic Names. Oxford 1973. 55. A *Kundakur* név Magyarországon is feltűnik az Árpád-korban. Fehértó K.: Árpád-kori személynévtár i. m. 467.

¹³⁴ Czegelely Károly: A szír nagy Sándor-legenda. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1985. 336–355., itt: 345.

forrásokban nem szerepel. Az adat előbukkanása azonban egy csapásra megváltoztatta a helyzetet.

A kende olvasat esetén egy sor településnév neve vehető számításba (Kende, Szarvaskend, Kendtelek, Kiskend, Nagykend, Kendhida), amelyek közül a legkorábbiak a 13. század dereka óta adatolhatóak.¹³⁵ A személynevek tekintetében sokkal kevesebb adattal bírunk, jóllehet a párhuzamok alapján inkább erre számíthatunk, így a 13. századból mindössze két adat említhető, családnévként pedig (Kende, Kendeffy, Kendi) – mint a családnevek általában – viszonylag későn, a 15. században bukkan fel.¹³⁶

Érdemes azonban egy másik adatsort is tekintetbe vennünk, a Kund-típusú nevek sokkal népesebb családját. Krónikáink szerint így hívták a hét vezér egyikét (Cund, Cundu), a támadó német flotta hajóit meglékelő vitézt (Chund) a 11. században,¹³⁷ és két településnévben is felfedezhetjük Kondó (1240-ben Cundo) és Kund (1332–1337-ben Cundi) alakban. Család- és nemzetségnévként azonban hiába is keressük.

A kérdéshez sorolható a kék-kend csoportnév és esetleg a „kend” megszólítás is. Ez utóbbit ugyan egyértelműen a kegyelmed rövidült, írásban kialakult formájának tekinti a kutatás, de meglehetősen hamar, a 16. század első felében megjelenik, alig valamivel később, mint a kegyelmed első felbukkanása.¹³⁸ Nem mellesleg a két szó kapcsolata sem egészen egyértelmű. Mindezek fényében nem tartjuk teljesen kizártnak, hogy esetlegesen egy korábbi ’kend’ alak hatott a kegyelmed rövidülésére, de ez természetesen bizonyíthatatlan. Az ide vonható magyar adatok tehát nem adnak egyértelmű eredményt az egykori méltóságnév helyes olvasásához, de létezésük minden további nélkül rejtheti a hajdani címet.

d) A *mongol* kündü

Vámbéry már jelezte, hogy a kndh szónak mongol kapcsolatai is lehetnek. 1931-ben a huszonkilenc éves Ligeti Lajos publikált egy rövid, ám jelentős eredményeket tartalmazó közleményt a *Nyelvtudományi Közlemények*ben e témakörben,¹³⁹ s ezt újabb adatokkal kiegészítve 1979-ben újra jelentős terjedelemben foglalkozott a kérdéssel. Mindennek ellenére hetvenhét évesen amellet

¹³⁵ Madzsar gyűjtését lásd *Madzsar Imre*: Kék-kend Magyar Nyelv 13. (1917) 228., 281–283.; *Jakubovich Emil*: Kék-kend. Magyar Nyelv 12. (1916) 177–178.

¹³⁶ Megjegyzendő, hogy az adatok jó része erdélyi vonatkozású. Vö. *Kázmér M.*: Régi magyar családnevek i. m. 573–574.

¹³⁷ További példákat lásd *Fehértó K.*: Árpád-kori személynévtár i. m. 473.

¹³⁸ *Horger Antal*: Kisebbségi közlemények. Magyar Nyelv 33. (1937) 248.

¹³⁹ *Ligeti L.*: Kündü i. m. 53.

foglalt állást, hogy „az említett mongol adatoknak semmi közük a magyar és kazár méltóságnévhez”.¹⁴⁰

Tette mindezt azért, mert meg volt győződve róla, hogy „a három méltóságnév ködbevesző eredete ellenére világos és beszédes vallomás a magyar nyelv kazár és kabar kapcsolatai mellett, amely az eddigénél jóval nagyobb figyelmet érdemel”.¹⁴¹ Ez csak azért meghökkentő, mert az általa tárgyalt három méltóságnév, a kündü, a gyula és a karcha közül kettő esetében semmiféle komolyan vehető formában nem merült fel bármiféle kazár párhuzam lehetősége, amint azt egyébként Ligeti külön ki is emelte!¹⁴² Ezekkel a tényekkel szemben mégis azt hangsúlyozta, hogy „valószínű, hogy a gyula (gyula) méltóságnév – a kündü-vel együtt – onnan jött, ahonnan a szakrális királyság intézménye: a kazároktól”¹⁴³ – azaz minden történeti és nyelvészeti adat – és adathiány! – dacára egycsapásra mégis visszakanyarodott a magyar kutatás origójához. Holott képzett nyelvészként – Czeglédy Károlyhoz hasonló, de annál továbbmenő okfejtése során – azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy „ehhez pedig nem szükséges, hogy a kérdéses szavak, nevek közvetlenül a kazár terminológia megfelelő elemeivel egyezzenek” – mivelhogy azok szemmel láthatóan nem egyeznek! „Ebben az időben a kazár birodalomban (amelyhez ekkor a bolgár-törökök is tartoztak) és a szomszédos területeken élő török népek politikai-katonai szervezetét olyan tisztségviselők látták el, akiknek címei csak kis részben azonosíthatók a tőlük keletre élt nagy török népek titulaturájával; sokszor olyan méltóságnevekre bukkanunk, amelyek amott teljesen ismeretlenek, s amelyek iráni, kaukázusi és más kapcsolatait ma még csak sejtjük.”¹⁴⁴

A magyar Belső-Ázsia-kutatás meghatározó alakja, Ligeti Lajos tehát meghökkentő módon egyszerre villantotta fel a probléma kutatásának valódi távlatait – és zárta el igen határozott formában ezt a lehetőséget a magyar kutatás elől. Ami azonban a vasfüggöny mögötti Magyarországon megfelelő érvelésnek tűnt, nem működött a nemzetközi kazár-kutatásban, ahol – a kiváló magyar tájékozottsággal rendelkező – Peter Golden a párhuzamként sokat emlegetett Ibn Fadlántól származó adat, a kündür kagán elnevezés forrásvidékét egyértelműen a mongol nyelvekben kereste, még ha nem is tudta időponthoz kötni, hogy ez a

¹⁴⁰ *Ligeti Lajos*: Régi török eredetű neveink III. In: *Uő: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. II. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1979. 465.

¹⁴¹ *Ligeti L.*: Régi török i. m. 468.

¹⁴² „A karcha mögött ugyanis nincs párhuzamos török adat, még feltevés formájában sem”, s a gyula esetében sem tudott illetet idézni. Lásd *Ligeti L.*: Régi török i. m. 465–468.

¹⁴³ Uo. 466.

¹⁴⁴ Uo.

feltételezése szerint mongol eredetű titulus mikor és hogyan is kerülhetett be a kazárok hatalmi szervezetébe.¹⁴⁵

A Ligeti által tanulmányozott mongol *kündü* szó egyfelől a nehézség, súlyosság, másfelől a tisztelet, tekintély fogalmával kapcsolódik össze.¹⁴⁶ Ha a modern korban – mint Ligeti kimutatta – sporadikusan fel-fel is bukkant alacsony rang- vagy méltóságjelző elnevezésként,¹⁴⁷ a középmongol kori nyelvemlékekben a *kündü* szónak sem rang-, sem méltóságnévként nem lehet kimutatni ilyesféle használatát, jelzőként pedig nyomatékosító szerepe van.¹⁴⁸ Hindü mongol herceg 1362. évi sírfeliratában kétszer is szerepel a szó 'nagy-nehéz' értelemben,¹⁴⁹ a 17. század elején íródott *Fehér történet* szerint pedig a kilenc fő mongol káni jelvény között szerepel az *egel yeketü kündü büse*, a nagy szerencsét hozó, *tekintélyes* öv.¹⁵⁰ A *Szentséges Dzsingisz kánnak imája* című mongol szövegben pedig szerepel a *kündü qan* kifejezés, amit a szöveg magyar fordítója hatalmas kánként magyarított.¹⁵¹ Jelenlegi ismereteink szerint tehát a mongol *kündü* szó ilyenformán inkább lehetett volna a régebbi korokban egy uralkodó jelzője vagy jelzőből képzett rangot jelölő megszólítása, mint állandósult méltóságnév. Éppen így bukkan fel adatolható módon alacsony rangú mandzsu kori méltóságnevek részeként is, mint például a *kündü boshoko* vagy a *kündü janggin*.¹⁵² Egy mandzsu kori mongol nyelvű forrásban pedig a főhatalmat jelképező káni cím szinonimájaként

¹⁴⁵ Peter B. Golden: Khazarica: Notes on some Khazar terms. In: *Uő: Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*. [Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi IX.] Bucuresti–Braila 2011. 234–235.

¹⁴⁶ *kündü* *xünd*1 nehéz, súlyos, komoly átvitt értelemben is; nehézség, súlyosság; súly; tisztelet, tekintély, x. ajil nehéz munka, x. övčün súlyos betegség, x. (aj) üjldvér nehézipar, x. jin nehéz súly, x. surtalt hivataluralom, bürokrácia, x. surtalt bürokratikus, x. surtalt juram bürokratikus rendszer, x. surtaltan bürokratak, x. xariuclaga súlyos felelősség, x. xüčir súlyos, nehéz, x. jal súlyos büntetés, ünécээр x. ödrüüd bajsnyg bi č gérčléx jum én is tanúsíthatom, hogy igazán nehéz napok voltak azok, x.ée barax elveszti a tekintélyét. (Kápolnás Olivér szíves közlése.)

¹⁴⁷ Az orosz fennhatóság alatt álló ojrát néptöredéknél, a kalmüköknél rendőrhivatalnok értelemben bukkant fel a 19. századi szótárirodalomban, illetve Liget később Kínai Turkesztánban felfedezte a kirgiz *kündö* szót is, ahol 'aul-vezető/falusi bíró' jelentéssel bírt egykor.

¹⁴⁸ Kápolnás Olivér szíves közlése.

¹⁴⁹ 67. oldal 48. strofa: „it is that recalling with gratitude the Great” (lit., „Heavy”), valamint 68. oldal 51. strofa: „By the servic rendered by only Oron his (i. e., Indu’s) merit is [already] great” (lit., „heavy”). Lásd *Francis Woodman Cleaves: The Sino-Mongolian inscription of 1362 in memory of Prince Hindu*. Harvard Journal of Asiatic Studies 12. (1949) 1–2. sz. 1–133.

¹⁵⁰ Erről lásd Kápolnás Olivér recenziójában *Ivanics Mária: Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa* című kötetéről. Megjelent: Távolskeleti Tanulmányok 9. (2017) 260. 10. jegyz.

¹⁵¹ *Bereczki Zoltán: Szentséges Dzsingisz kánnak imája*. In: Bolor-un gerel. Kristályfény. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére. Szerk. Birtalan Ágnes – Rákos Attila. Bp. 2005. 119., 123.

¹⁵² *Peter Schwiieger: The Dalai Lama and the Emperor of China: A political history of the Tibetan institution of reincarnation*. New York 2015. 156.; *David Brophy: The Jasagh Junwangs of Turfan*. In:

találjuk a *kündü yeke cola*, azaz *méltóságos és hatalmas* cím kifejezést,¹⁵³ sőt 1607-ben a mandzsu birodalomalapító, Nurhaci is ebből a szóból képzett mongol titulust kapott, s ezután 1616-ig *kündülen kánnak*, azaz *magasztos kánnak* nevezte magát.¹⁵⁴ Mindez kísértetiesen emlékeztet az Ibn Fadlán-féle kündür hákán alakra, amelyben mint feljebb jeleztük, magunk is inkább jelzős szerkezetet sejtünk.

Összefoglalás: a „kazár eredettől” a „Gyula-kérdésig”

Mint az eddigiekből kitűnt, a hazai kutatók generációi – alighanem jórészt tudtukon kívül – meghökkentő szívóssággal dolgoztak azon, hogy Hunfalvy és Vámbéry 19. század végi „axiómáit” tudományosan megalapozott tételekké transzformálják¹⁵⁵ – történeti, filológiai és nyelvészeti fikciók sorát prezentálva a tudományos közeg és a nagyközönség számára egyaránt.

De vajon milyen jelentéstani környezetbe is illeszkedik a két vizsgált név? Bizonyos, hogy valamiféle vezető, uralkodó (*malik*, *szálar*, *raisz*) címzéséről, megszólításáról, megnevezéséről van szó. A korszakból rengeteg ilyen ismerünk, mivel a muszlim földrajzi írók nagyon gondosan igyekeztek feljegyezni minden politikai formáció vezetőjének, vezetőinek a címét. (A jelenség mögött valószínűleg az a törekvés húzódott, hogy az utazók és a kereskedők dolgát megkönnyítsék.) A 9. század végén, a 10. század legelején – tehát a minket leginkább érdeklő időszakban – alkotó Ibn Hordadbih például külön fejezetet szentelt munkájában az ismert uralkodói címek felsorolásának.¹⁵⁶ E munkákban azonban hiába keressük a mi *kndh-nk* és *dzslh-nk* párját. Ez már csak azért is érdekes, mert a sztyeppei világ a türk, poszt türk időszakban a címek tekintetében meglehetősen egységesnek tűnik. Közhely ugyan, hogy ezen időben töméntelen mennyiségű ranggal és címmel találkozhatunk a forrásokban, ezek azonban mégis önmagukba záródó rendszert alkotnak. Kagánja volt a türköknek, az ujugroknak, de egyes tudósítások szerint egy bizonyos

Takahiro Onuma – David Brophy: The origins of Qing Xinjiang: A set of historical sources on Turfan. (TIAS Central Eurasian Research Series, 12.) Tokyo 2016. 4.

¹⁵³ *Kápolnás Olivér: 1636, egy ima tesz pontot a fordulatra.* Blogbejegyzés (<https://bit.ly/2XCeJE4>, letöltés 2019. ápr. 1.).

¹⁵⁴ *Nicola Di Cosmo: Nurhaci's names.* In: *Representing power in ancient Inner Asia. Legitimacy, transmission and the sacred.* Eds. Isabelle Charleaux et al. Washington 2000. 268.; *Kápolnás Olivér: Távoli kapcsolat a közeli ellen. Nurhaci első káni címe.* In: IV. „Közel, s Távolság” Orientalisztika Konferencia. Bp. 2014. 79., 87.

¹⁵⁵ „Nem kétséges, hogy az o gulax görögösített szó a magyarból, csak az a kérdés, mi volt az ősmagyar alak: dzsila > gyila (o: dzsila > gyila), vagy pedig dzsula > gyula.” Lásd *Melich János – Moravcsik Gyula: A Konstantinos Porphyrogennetos-féle gulax olvasásáról.* Magyar Nyelv 30. (1924) 267.

¹⁵⁶ *Kmoskó M.: Mohamedán írók I/1. i. m. 95–97.*

időszakban még a ruszoknak is. Az oguzok vezetőjét jabgunak nevezték: a cím a Türk Kaganátus idején is ismert volt, s egy magas méltóságot jelölt. A kimekek 9. századi államát sád vagy erkin vezette, mindkettő ismert méltóságnév a türkök körében. A sor folytatható, s a magyarok ezen körhöz való kapcsolódása is valószínűsíthető: gondoljunk csak ’úr’ jelentésű bö (*beg*) szavunkra, vagy a Géza (*jabgu+dzsa*), az Üllő (*illig*) vagy a Tárkány (*tarhan*) nevek korábbi etimológiáira.¹⁵⁷

A kndh viszont jól láthatóan kilóg ebből a körből, egyelőre semmi nyoma a türk és poszttürk világban. E hiány kétféleképpen is értelmezhető. Egyfelől úgy, hogy nem a jól ismert türk hatalmi terminológiából kerülhetett a madzsgarokhoz, másfelől pedig úgy, hogy nem valamiféle titulus vagy rang elnevezése.

Összefoglalva a fentieket: dacára a sokszáz oldalnyi tanulmánynak és értelmezésnek, úgy tűnik, a magyar államhatalomról megemlékező muszlim földrajzi hagyomány értelmezése félresiklott, az elemzések egy nagyon bizonytalan, véleményünk szerint lényegében védhetetlen olvasatra támaszkodtak. Maga a szöveghagyomány nem utal az uralkodói szakralitásra, de még a „kettős királyság” sem mutatható ki belőle. A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy eredendően nem is két személyről, hanem csak egyetlen magyar uralkodóról volt szó, a kndh-ről, akinek viszont a személynevét is megadja Ibn Ruzsza, ez volna a Dzslh. A nevek olvasata az arab írásos szövegek alapján bizonytalan, s ezen a párhuzamok és a magyar források sem segítenek. A kende olvasat nem más, mint közmegegyezés eredménye, de számos más lehetőség is felvethető, a dzslh-t pedig a modern Gyula név alapján rekonstruáljuk. A szavak háttérének vizsgálata azonban talán ennél is lényegesebb eredményeket hozott, a Gyula az általunk ismert sztyepei világban méltóságnévként egyáltalán nem és tulajdonnévként is alig szerepel; a kndh ilyen formában szintén nem tűnik fel sehol, halvány és bizonytalan nyomok vezetnek csak a perzsa és a mongol világ felé. Mindez annyit jelent, hogy a magyar főhatalom birtokosának megnevezései nem mutatnak az általunk ismert sztyepei – török – irányba, és sem a Türk Birodalomban, sem annak utódállamaiban, sem a Kazár Kaganátusban nincs nyomuk.

¹⁵⁷ *Gombocz Zoltán*: Árpádkori török személyneveink. Bp. 1915. 39–49.; *András Róna-Tás – Árpád Bertá*: West old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian II. Wiesbaden 2011. 1169–1172.

KENDE AND GYULA?

From the Theory of the Hungarian Dual Principedom to the Sources

By János B. Szabó – Balázs Sudár

SUMMARY

The limited number of written sources relating to early Hungarian history are burdened by numerous difficulties as to their reading and interpretation. The present paper investigates only one – albeit crucial – phrase; one which describes the form of lordship over the early Hungarians by making reference to two names, those of *kndh* and *glb*. The Arabic text is far from unambiguous: while *kndh* can be interpreted either as an office or a vocative, *Glb* is generally regarded as a personal name. Contrary to the prevailing assumptions, *kndh* is unknown in the world of the steppe, with very vague traces leading towards Iran and the Mongols. As to *glb*, nowhere is it recorded as a form of dignity, and very rarely as a proper name (of a person or tribe). Thus, such names denoting the chief holder of power over the early Hungarians seem to be unconnected to the Turkic world of the steppe, and are unrecorded either in the Turkic Empire or in its successor states, such as the Khazar Kaganate.